

НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ СУДУ ТА ВІДВІД СУДДІВ У КОНТЕКСТІ П. 1 СТ. 6 ЄКПЛ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Квітень 2026

Авторка: **ТЕТЯНА ЦУВІНА**

Рецензенти: **ВІРГІЛІУС ВАЛАНЧЮС, НАТАЛІЯ САКАРА**

Авторка:

ТЕТЯНА ЦУВІНА,

д. ю. н., професорка, експертка Проекту ЄС «Право-Justice», завідувачка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, членкиня Науково-консультативної ради при Верховному Суді та Науково-консультативної ради при Конституційному Суді України.

Рецензенти:

ВІРГІЛІУС ВАЛАНЧЮС,

PhD, старший міжнародний експерт компоненту «Підтримка процесу євроінтеграції в секторі юстиції» Проекту ЄС «Право-Justice», суддя (Загальний Суд ЄС, 2016-2023), член Консультативної Ради Європейських Суддів (2000-2014)

НАТАЛІЯ САКАРА,

кандидатка юридичних наук, доцентка, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду

Публікація підготовлена за фінансової підтримки Європейського Союзу.
Її зміст є виключною відповідальністю Проекту ЄС «Право-Justice» і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА В. ВАЛАНЧЮСА	5
ПЕРЕДМОВА Н. САКАРИ.....	8
ВСТУП.....	10

01 **ДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: СУБ'ЄКТИВНА ТА ОБ'ЄКТИВНА НЕУПЕРЕДЖЕНОСТЬ СУДУ**

12

1.1. Суб'єктивна та об'єктивна неупередженість суду	12
1.2. Функціональна та персональна неупередженість суду.....	14

02 **СИТУАЦІЇ, У ЯКИХ ВИНИКАЮТЬ СУМНІВИ ЩОДО НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....**

15

2.1. Повторна участь судді в розгляді справи.....	16
2.1.1. Перегляд суддею судового рішення, в ухваленні якого він брав участь у судах нижчих інстанцій.....	16
2.1.2. Участь судді, що раніше брав участь у розгляді справи, під час розгляду конституційної скарги	17
2.1.3. Участь судді, який розглядав справу в суді нижчої інстанції, у вирішенні питання про прийнятність апеляційної або касаційної скарги	17
2.1.4. Участь у розгляді справи судді, що раніше ухвалював окремі процесуальні рішення на досудовій стадії	18
2.1.5. Участь суддів, які здійснювали касаційний перегляд справи, в екстраординарному виді перегляду справи в розширеному складі суду	19
2.1.6. Участь судді в новому розгляді справи в цьому ж суді (перегляд справи за нововиявленими обставинами, новий розгляд після скасування заочного рішення, передання справи на новий розгляд до суду нижчої інстанції після скасування судового рішення судом вищої інстанції)	19
2.1.7. Повторна участь судді в розгляді справи під час другого касаційного перегляду судового рішення після нового розгляду в судах нижчих інстанцій.....	20
2.2. Участь судді в розгляді різних справ між тими самими сторонами.....	21
2.2.1. Участь судді в розгляді не пов'язаних між собою справ за участю тих самих сторін	21
2.2.2. Участь судді в розгляді пов'язаних справ за участю тих самих сторін або щодо тих самих фактів	21
2.3. Попередня участь судді у справі в іншому процесуальному статусі, надання правничої допомоги та спільна юридична практика	25
2.4. Відсутність сторони обвинувачення та перебирання судом на себе її повноважень	27
2.5. Родинні зв'язки судді з учасниками справи та їхніми представниками.....	28
2.6. Родинні чи інші зв'язки між помічником судді та представниками сторони у справі, попередня участь у провадженні помічника судді в іншій процесуальній ролі	30

2.7. Фінансова заінтересованість і фінансова пов'язаність судді з учасниками справи	32
2.8. Участь судді в інших провадженнях зі сторонами справи, учасниками справи, їхніми представниками	34
2.9. Особиста ворожнеча або дружні стосунки судді та учасників справи або їхніх представників	35
2.10. Членство у спільних організаціях та асоціаціях	36
2.11. Розгляд судами справ, у яких ініціаторами, сторонами або учасниками провадження є судді або суди	36
2.12. Пов'язаність між собою суддів, що розглядають справу в різних інстанціях	38
2.13. Можливість судді отримати вигоду для себе в подальших провадженнях через аналогічність статусу зі стороною у справі.....	39
2.14. Публічні висловлювання судді до ухвалення рішення у справі, що свідчать про його упереджене ставлення до учасників справи.....	39
2.15. Поведінка судді під час провадження та мова процесуальних документів, що свідчать про його упереджене ставлення до учасників справи.....	40
2.15.1 Мова процесуальних документів.....	40
2.15.2 Поведінка судді під час судового провадження	40
2.16. Надання суддею в минулому правових висновків у справі, виступи судді на конференціях і публікації з правових питань.....	41
2.17. Активність судді та його родичів у соціальних мережах	42

03 ПРОЦЕДУРА ВІДВОДУ ТА САМОВІДВОДУ СУДДІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ У СВІТЛІ ВИМОГ П. 1 СТ. 6 ЄКПЛ..... 43

3.1. Роль відводу та самовідводу як гарантії забезпечення неупередженості суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.....	43
3.2. Відвід або самовідвід під час одноособового розгляду справи	44
3.3. Відвід або самовідвід під час колегіального розгляду справи	47

04 НЕУПЕРЕДЖЕНОСТЬ СУДУ ТА ВІДВІД СУДДІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ 50

4.1. Суб'єктивна та об'єктивна неупередженість суду: практика Верховного Суду	50
4.2. Неупередженість суду та підстави для відводу та самовідводу судді: недоліки правового регулювання і правозастосовної практики.....	52
4.3. Процедура вирішення питання про відвід та самовідвід судді	53

05 ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ 58

ПЕРЕДМОВА

Україна зробила чіткий вибір на користь членства в Європейському Союзі. У цьому контексті реформа сектору правосуддя є надзвичайно важливою з огляду на переговорні розділи 23 («Судова влада та основоположні права») та 24 («Юстиція, свобода та безпека»), які відкриваються першими та закриваються останніми перед офіційним членством в ЄС. Це безпосередньо пов'язано з необхідністю забезпечити належне функціонування судової системи.

Верховенство права, закріплене в статті 2 Договору про Європейський Союз (ДЄС), не може бути гарантоване без належно організованих і функціонуючих судових систем держав-членів ЄС, які мають забезпечувати ефективний правовий захист у сферах, що охоплюються правом Союзу (стаття 19(1) ДЄС)¹. З цією метою судді в межах ЄС також мають бути незалежними.

Існує тісний змістовний зв'язок між незалежністю суддів та їхньою неупередженістю: незалежність суддів зумовлює їхню неупередженість. Обидва принципи є необхідними для справедливого й ефективного здійснення правосуддя та взаємно підсилюють один одного. Як демократія не може існувати без верховенства права, так і неупередженість суддів не може бути забезпечена без їхньої незалежності. Такий підхід безпосередньо впливає зі статті 47 Хартії Європейського Союзу про основоположні права.

Неупередженість суддів є визначальною для суспільної довіри до судової влади. Коли суддів сприймають як неупереджених і незалежних, це сприяє утвердженню авторитету судової системи та зменшує ризики зовнішнього втручання. Незалежний і неупереджений суддя здатний забезпечити, щоб аналогічні справи вирішувалися аналогічно, а різні — відповідно по-різному. Так забезпечуються справедливість, послідовність і повага до верховенства права.

«Правосуддя має не тільки здійснюватися, але і має бути видно, що воно здійснюється». Ця сентенція, виголошена понад сто років тому у справі *Res v. Sussex Justices Ex Parte McCarthy*,² є, мабуть, найвлучнішим висловом, що розкриває суть суддівської неупередженості. Утім, вона не втратила свого сенсу і значення й у наші дні.

Неупередженість суду, як спосіб мислення, нелегко оцінити. Саме тому особиста неупередженість судді презюмується доти, доки не буде доведено протилежне. Водночас вимога щодо об'єктивної неупередженості є важливою гарантією справедливого судового розгляду³. Тому суддям іноді варто ставити себе на місце неупередженого спостерігача й намагатися зрозуміти, як би ситуацію сприйняла стороння особа. Саме об'єктивний критерій відіграє особливо важливу роль у контексті забезпечення довіри до судової влади.

Представлений українській аудиторії Огляд з питань суддівської неупередженості ґрунтується на усталеній практиці та доктринальних підходах ЄСПЛ. Його також можна розглядати як практичний орієнтир для суддів та інших правників. Питання неупередженості суддів подано через

¹ Посилання в цьому контексті на рішення Суду ЄС від 27 лютого 2018 року у справі *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, C-64/16, EU:C:2018:117, позицію в якому Суд ЄС згодом підтвердив, зокрема, рішенням від 5 червня 2023 року у справі *Commission v. Poland*, C-204/21, ECLI:EU:C:2023:44, тощо.

² *Rex v. Sussex Justices Ex Parte McCarthy* (1 KB), 256 (9 November 1923), *Hewart CJ*

³ Це положення розвинуто в рішенні *Kyprianou v. Cyprus*, № 73797/01, 15 December 2005

конкретні практичні ситуації; висновки та запропоновані рекомендації сформульовано з урахуванням стандартів ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Чи повинен суддя брати участь у розгляді справи повторно? Що робити, якщо справа інша, але сторони ті самі? Що робити, якщо справа інша, але існує прямий або непрямий зв'язок з іншими, уже розглянутими справами? Чи слід заявляти відвід, якщо справа пов'язана з обставинами, які суддя вже оцінював у попередньому провадженні?

Чи допустима участь судді у справі, якщо раніше він виступав у ній як прокурор або адвокат? Як впливають на неупередженість фінансові чи родинні зв'язки? Чи є ризик, що суддя матиме проблеми у разі розгляду справи однокурсника чи колишнього друга, з яким він більше не підтримує відносин? Чи може процесуальна поведінка судді в залі суду свідчити про його упередженість?

Чи завжди участь у публічному дискусії або конференції є «невинною» і як це може бути пов'язано в майбутньому з питанням неупередженості? Чи можна вважати суддю неупередженим, якщо він ставить певні питання сторонам або вживає певні вирази під час судового засідання?

Ці та інші питання, розкриті в Огляді для українських суддів та інших правників-практиків, залишаються актуальними на будь-якому етапі здійснення судочинства.

Сучасні суди, зокрема Суд Європейського Союзу (Суд ЄС) та національні суди держав-членів ЄС, застосовують суворі правила, що унеможливають ухвалення рішень суддями, які перебувають у конфлікті інтересів. Судді зобов'язані декларувати будь-які особисті або професійні зв'язки, здатні вплинути на їхню неупередженість. За наявності потенційного конфлікту суддя має заявити самовідвід. Прозорі й зрозумілі процедури відводу та самовідводу є важливою гарантією довіри до судового процесу.

Інститут відводу та самовідводу судді є важливим елементом забезпечення справедливості судового розгляду: він дає змогу сторонам почуватися впевненіше та розуміти, що остаточний результат справи ґрунтується виключно на правовій оцінці спору.

Суспільна довіра до суду є одним із наріжних елементів верховенства права. У демократичному суспільстві судова влада повинна не лише здійснювати правосуддя відповідно до закону, а й підтримувати переконання громадян у власній доброчесності, нейтральності та непідконтрольності будь-якому політичному чи приватному впливу. Саме тому стандарти ЄСПЛ щодо неупередженості мають не лише процесуальне, а й інституційно-цивілізаційне значення.

З огляду на це в абсолютній більшості країн-членів ЄС суддя, який не заявляє самовідвід за наявності підстав, може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності⁴. Конкретні ситуації, наведені в Огляді та взяті з практики різних європейських країн, у яких порушувалося питання суддівської неупередженості, безумовно допоможуть українським суддям ухвалювати належні рішення, коли вони стикатимуться з подібними дилемами.

Україна як держава-кандидат на вступ до ЄС перебуває в процесі приведення свого правового порядку у відповідність до *acquis* ЄС, що включає законодавство, інші нормативно-правові акти та рішення Суду ЄС. У цьому контексті неупередженість суддів також має оцінюватися крізь призму практики Суду ЄС.

До ухвалення Хартії Європейського Союзу про основоположні права (2000 р.) та надання їй найвищого можливого статусу в межах правового порядку ЄС (2009 р.) суди ЄС, розташовані в Люксембурзі (Суд ЄС і Загальний суд), здебільшого спиралися на стандарти незалежності та неупередженості суддів, вироблені у практиці Страсбурзького суду (ЄСПЛ). У цьому контексті можна згадати справу *Wilson*⁵, у якій Суд ЄС, хоч і в іншому контексті, звертався до критеріїв та підкреслював важливість незалежності й неупередженості.

4 2025 EU Justice Scoreboard (рис 56), https://commission.europa.eu/document/download/51b21eff-a4b0-4e73-b461-06bd23b43d4e_en?filename=2025%20EU%20Justice%20Scoreboard_template.pdf

5 C-506/04, *Wilson*, 19 September 2006, ECLI:EU:C:2006:587.

Сьогодні ситуація є дещо іншою. Суд ЄС оцінює різні ситуації, що становлять загрозу суддівській незалежності та неупередженості. Протягом останніх років він займає значно активнішу позицію, починаючи зі згаданої вище справи Асоціації суддів Португалії (*Associação Sindical dos Juizes Portugueses*), тим самим зміцнюючи зміст і значення суддівської незалежності та неупередженості в державах-членах ЄС⁶.

Втім, роль ЄСПЛ у подальшій розробці стандартів і керівних принципів у цій сфері залишається важливою та актуальною для європейської судової спільноти.

Не менш важливо, що в Огляді висвітлено й національний вимір. У відповідній частині крок за кроком показано, як наднаціональні стандарти та кращі європейські практики інтегрувалися в національні правові системи. Це дає змогу практикуючим юристам краще зрозуміти природу й значення відповідних понять та їх практичну реалізацію.

Актуальність проблематики неупередженості суддів для України посилюється в умовах широкомасштабної збройної агресії, коли судова система функціонує в середовищі підвищеного суспільного напруження, політичного тиску та емоційної поляризації. За таких обставин забезпечення як фактичної, так і сприйнятої неупередженості суддів набуває особливої ваги, оскільки суд залишається одним із небагатьох інститутів, здатних гарантувати стабільність і справедливість у період глибокої соціальної кризи.

Запропоновані в завершальній частині рекомендації можуть становити інтерес не лише для практикуючих суддів, а й для суб'єктів законотворчого процесу та інституцій, відповідальних за реформування судової влади.

Висновки цього Огляду покликані стимулювати подальшу професійну дискусію в суддівській спільноті щодо стандартів неупередженості у світлі практики ЄСПЛ.

Віргіліус Валанчюс,
PhD, старший міжнародний експерт компоненту
«Підтримка процесу євроінтеграції в секторі юстиції»
Проекту ЄС «Право-Justice», суддя (Загальний Суд ЄС, 2016-2023),
член Консультативної Ради Європейських Суддів (2000-2014)

⁶ Див., напр. Court of Justice, judgment of 6 March 2025, *D. K. and Others v Prokuratura Rejonowa* (Withdrawal of cases), joined cases C-647/21 and C-648/21, EU:C:2025:143, judgment of 25 February 2025 (Grand Chamber), *XL and Others* (Judicial salaries), joined cases C-146/23 and C-374/23, EU:C:2025:109, judgment of 14 November 2024, *S. S.A. v C. sp. z o.o.* (Allocation of cases), C-197/23, EU:C:2024:956; judgment of 22 February 2022, *RS* (Effect of the decisions of a constitutional court), C-430/21, EU:C:2022:99; judgment of 16 November 2021, *Criminal proceedings against WB and Others*, Joined Cases C-748/19 to C-754/19, EU:C:2021:931; judgment of 6 October 2021, *W. Z.*, C-487/19, EU:C:2021:798; judgment of 15 July 2021, *Commission v. Poland*, C-791/19, EU:C:2021:366; judgment of 2 March 2021, *AB*, C-824/18, EU:C:2021:153; judgment of 19 November 2019, *A. K. and Others*, C-585/18, C-624/18 and C-625/18, EU:C:2019:982, paras. 121 and 122; judgment of 5 November 2019, *Commission v. Poland*, C-192/18, EU:C:2019:924; judgment of 24 June 2019, *Commission v. Poland*, C-619/18, EU:C:2019:531 etc.

Неупередженість суду є невід'ємним елементом права на справедливий судовий розгляд, закріпленого в п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Значення цієї гарантії права на справедливий судовий розгляд важко переоцінити, адже саме вона забезпечує довіру суспільства до судової влади та є передумовою легітимності судового рішення. Порушення вимоги неупередженості ставить під сумнів не лише результат розгляду конкретної справи, але й саму здатність судової системи виконувати своє завдання – забезпечувати верховенство права та справедливість судового розгляду.

У сучасних умовах, коли реформування сфери правосуддя виступає одним із центральних питань в контексті вступу нашої держави до Європейського Союзу, судова система знаходиться під пильною увагою суспільства та світової спільноти, що надає питанням незалежності та неупередженості суду особливої ваги. При цьому воно виходить за межі суто процесуального контексту, охоплюючи етичні стандарти поведінки суддів, інституційну незалежність судів, а також ефективність механізмів запобігання конфлікту інтересів. У цьому сенсі неупередженість є не лише юридичною категорією, але й ключовим елементом довіри до правосуддя як соціального інституту.

Практика Європейського суду з прав людини щодо тлумачення та застосування пункту 1 статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є визначальним орієнтиром для національних судів. Підхід ЄСПЛ щодо неупередженості суддів передбачає виокремлення суб'єктивного та об'єктивного критерію неупередженості, які мають існувати одночасно для того, аби суд вважався неупередженим. У своїй практиці Європейський суд з прав людини розглядав широкий спектр ситуацій, які можуть поставити під сумнів неупередженість суду. Серед них – наявність родинних чи професійних зв'язків із сторонами спору, попередня участь судді у розгляді тієї ж справи в іншій інстанції або в іншому процесуальному статусі, публічні висловлювання щодо предмета спору, фінансова або інша заінтересованість у результаті справи тощо. Узагальнення та систематизація цієї практики дозволяє сформулювати чіткі орієнтири для національного правозастосування та сприяє однаковому розумінню стандартів неупередженості. Запропонований в аналітичному звіті підхід та систематизація рішень робить пошук релевантної практики зручним та швидким.

Ефективним механізмом забезпечення неупередженості суду є інститут відводу (самовідводу) судді, якому теж приділяється увага в практиці ЄСПЛ. Ефективність цього інституту забезпечує дотримання неупередженості суду на практиці. Чинне правове регулювання інституту відводу судді, хоча в цілому не суперечить практиці ЄСПЛ, однак породжує чимало запитань практичного характеру, які постають під час здійснення судочинства у цивільних справах. Зокрема, проблемними є випадки масового заявлення відводів усім суддям певного суду, що може призвести до фактичної неможливості розгляду справи. Не менш складним є питання про можливість самовідводу судді, який розглядає заяву про відвід іншого судді, за наявності обставин, що можуть поставити під сумнів його власну неупередженість. Дискусійним залишається і питання щодо того, чи можуть висловлені суддею правові позиції, зокрема в окремих думках або процесуальних ухвалах, розцінюватися як підстава для відводу. Окрему увагу привертають ситуації, пов'язані з діяльністю вищих судових інстанцій, коли задоволення відводів може унеможливити формування складу суду, уповноваженого розглядати справу.

Ці виклики свідчать про необхідність не лише формального дотримання стандартів неупередженості, але й їх гнучкого та зваженого застосування з урахуванням конкретних обставин справи та принципу ефективності правосуддя. Водночас важливо забезпечити баланс між правом сторін на неупереджений суд в конкретній справі і необхідністю забезпечення ефективності цивільного судочинства для всіх, хто звертається за судовим захистом, зокрема і протидіючи також зловживанню процесуальними правами, яке може полягати у безпідставному заявленні відводів.

З огляду на викладене, запропоноване аналітичне дослідження є своєчасним і актуальним. Воно не лише узагальнює практику Європейського суду з прав людини щодо неупередженості суду, але й пропонує її системне осмислення крізь призму національного правозастосування. Дослідження покликане сприяти формуванню єдиних підходів до вирішення складних процесуальних питань, підвищенню якості судочинства та зміцненню довіри до судової влади.

Результати дослідження можуть бути корисними для суддів при вирішенні питань відводу та самовідводу, учасників справи та їх представників – при формуванні правової позиції у заяві про відвід, а також для науковців і студентів-юристів – як джерело систематизованих знань та аналітичних підходів до розуміння стандартів неупередженості суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Наталія Сакара,
кандидатка юридичних наук,
суддя Касаційного цивільного суду
у складі Верховного Суду

ВСТУП

Легітимність судової гілки влади прямо залежить від суспільної довіри до суду, на яку суттєвий вплив має сприйняття пересічними громадянами суду як неупередженого форуму для розгляду їхніх спорів. З огляду на це неупередженість суду відіграє ключову роль в оцінюванні суспільством процедурної справедливості й легітимності судової влади⁷, а тому виступає необхідним елементом верховенства права в демократичній державі. При цьому використання об'єктивного стандарту неупередженості суддів слугує досягненню двох цілей: по-перше, гарантує право сторін на справедливий судовий розгляд у конкретній справі, по-друге, сприяє публічній довірі до суду шляхом забезпечення зовнішніх проявів неупередженості⁸. У такому розумінні нездатність окремих суддів забезпечити стандарти неупередженості може підірвати довіру до всієї судової влади в державі.

Принцип неупередженості суду як міжнародний стандарт судочинства згадується в багатьох міжнародних документах⁹. Водночас для європейського регіону ключове значення у формуванні стандартів неупередженості суду відіграють положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі — ЄКПЛ), який закріплює право кожного на справедливий судовий розгляд, що знаходить свій подальший розвиток та еволюційне тлумачення у практиці Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ). Так, відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. У цьому контексті неупередженість суду поряд з його незалежністю та створенням на підставі закону становлять собою тріаду вимог до «належного суду».

На рівні національного процесуального законодавства справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справ визнається завданням цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства (ч. 1 ст. 2 ЦПК, ч. 1 ст. 2 ГПК, ч. 1 ст. 2 КАС, ч. 1 ст. 2 КПК). У процесуальних кодексах міститься пряма вказівка на необхідність для суду зберігати об'єктивність і неупередженість (ч. 5 ст. 12 ЦПК, ч. 5 ст. 13 ГПК), а також досить детально врегульовано механізм відводу й самовідводу суддів, який виступає універсальним засобом забезпечення неупередженості суду під час розгляду конкретної справи. На необхідності неупередженого розгляду справи наголошується в тексті присяги судді (ч. 1 ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») та Кодексі суддівської етики (ст. 10).

7 Marbes M. A. Reforming Recusal Rules: Reassessing the Presumption of Judicial Impartiality in Light of the Realities of Judging and Changing the Substance of Disqualification Standards to Eliminate Cognitive Errors. *St. Mary's Journal on Legal Malpractice and Ethics*. Vol. 7. No. 2. 2017. P. 255, 280.

8 Ibid., p. 254.

9 Зокрема у ст. 10 Загальної декларації прав людини; ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; ст. 2 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної асамблеї ООН від 29.11.1985 та 13.12.1985 (URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/independencejudiciary.aspx>); ст. 5 Загальної (Універсальної) хартії судді, ухваленої Центральною Радою Міжнародної асоціації суддів в м. Тайпеї (Тайвань) 17.11.1999. (URL: https://www.unodc.org/res/ji/import/international_standards/the_universal_charter_of_the_judge/universal_charter_2017_english.pdf); Принципи 2 Бангалорських принципів поведінки суддів (URL: https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf); п.п. 1.1, 2.1, 2.3, 3.2, 4.2, 4.3, 6.1 Європейської хартії про статус суддів від 10.07.1998 (URL: <https://rm.coe.int/16807473ef>); Принципи I, п. 2d Рекомендації КМРЕ R (94)12 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів від 13.10.1994 (URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804c84e2>); Рекомендації КМРЕ CM/Rec (2010) 12 щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17.11.2010 (URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805afb78); п. 12 Висновку КРЕС № 1 (2001) про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів від 01.01.2001 (URL: <https://rm.coe.int/1680747830>); п. 27 Висновку КРЕС № 3 (2002) про принципи та правила, що регулюють професійну поведінку суддів (URL: <https://rm.coe.int/16807475bb>) тощо.

Водночас проблематика неупередженості суду в сучасному правовому дискурсі не обмежується суто процесуальними питаннями в межах конкретного судового процесу. Враховуючи важливість принципів незалежності та неупередженості суддів у контексті утвердження верховенства права в демократичній державі, наразі можна говорити принаймні про три аспекти неупередженості суду: **процесуальний**, що відображає вимогу неупередженого (безстороннього) суду як важливий елемент права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ), гарантією забезпечення якого є процедура відводу суддів; **етичний**, що стосується вимог суддівської етики, які висуваються до судді не лише процесуальним законодавством, а й деонтологічними нормами, наслідком порушення яких є можливість притягнення судді до дисциплінарної відповідальності на підставі п. «д» ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»; **антикорупційний**, що стосується більш широкого контексту вимог законодавства про запобігання корупції та механізмів її попередження, а також можливості притягнення судді до адміністративної відповідальності у зв'язку з порушенням норм щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів¹⁰.

Аналітичний звіт зосереджений навколо процесуального аспекту неупередженості суду й містить результати експертного дослідження практики ЄСПЛ щодо застосування вимоги неупередженості (безсторонності) суддів у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а також аналіз національного процесуального законодавства та судової практики Верховного Суду на відповідність зазначеним міжнародним стандартам з метою надання рекомендацій щодо вдосконалення механізму відводу суддів у різних видах судочинства¹¹.

Особливого значення вимога неупередженості суду набуває також у контексті євроінтеграційних прагнень України. Так, на необхідності забезпечення стандартів неупередженості суду наголошувалось у Доповненнях до Другого звіту-оцінки відповідності в межах Четвертого раунду оцінювання GRECO (Група держав проти корупції, англ. the Group of States against Corruption). Зокрема в Рекомендації XVIII зауважувалося, що GRECO рекомендувала забезпечити, щоб у всіх провадженнях усі рішення про відвід судді приймалися без його/її участі та могли бути оскаржені¹². Зазначена рекомендація досі залишається лише частково виконаною Україною. Низка заходів із забезпечення незалежності й неупередженості суддів передбачена також і в Дорожній карті з питань верховенства права¹³.

10 Див. Цувіна Т. А. Звіт за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів. С. 3. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf>.

11 У звіті були використані результати дослідження, отримані авторкою звіту під час підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2021), а також у низці публікацій, присвячених неупередженості суддів (див. Цувіна Т. А. Повторна участь судді у розгляді справи між сторонами: деякі зауваги стосовно функціональної неупередженості суду в контексті принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 218–222; Цувіна Т. А. Неупередженість суду в цивільному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та вибрані кейси Верховного Суду. *Проблеми законності*. 2023. № 160. С. 45–65; Цувіна Т. А. Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2026. № 1(142). С. 4–19; Цувіна Т. А. Звіт за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf> та ін.).

12 Четвертий раунд оцінювання «Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів»: 98-а пленарна сесія GRECO, Страсбург, 18–22.11.2024. Оприлюднено: 20.02.2025. URL: <https://rm.coe.int/greco4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473>.

13 Дорожня карта з питань верховенства права. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf.

01

ДУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: СУБ'ЄКТИВНА ТА ОБ'ЄКТИВНА НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ

1.1. Суб'єктивна та об'єктивна неупередженість суду

ЄСПЛ під час тлумачення положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ неодноразово зауважував, що неупередженість судді зазвичай означає відсутність у нього упереджень і необ'єктивності, що може бути встановлено різними способами¹⁴. При цьому думка учасників справи є важливою, однак не має вирішального значення, а сама лише незгода з процесуальним рішенням, ухваленим суддею, не є легітимною підставою для сумнівів у неупередженості суду¹⁵. Вирішальним у цьому випадку є те, чи можна вважати побоювання особи щодо упередженості судді об'єктивно обґрунтованим у кожній конкретній справі¹⁶.

ЄСПЛ послідовно дотримується дуального підходу до неупередженості суду, виокремлюючи два її види (критерії):

- **суб'єктивну неупередженість**, що оцінюється з урахуванням особистих переконань, уподобань і поведінки конкретного судді;
- **об'єктивну неупередженість**, що перевіряється шляхом встановлення того, чи забезпечив сам суд, а також конкретний склад суду у справі, незалежно від поведінки будь-кого з його членів, достатні гарантії для виключення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості суду¹⁷.

Суб'єктивна неупередженість вимагає, щоб суд був вільним від особистої упередженості чи заінтересованості. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що принцип, відповідно до якого презюмується, що суд вільний від будь-яких особистих упереджень або необ'єктивності, є давно визнаним у практиці ЄСПЛ¹⁸. Зазначене відображає важливий елемент принципу верховенства права, відповідно до якого судові рішення мають бути остаточними й обов'язковими, крім випадків, коли їх скасовано вищим судом на підставі їхньої незаконності або несправедливості. Цей принцип має застосовуватися до всіх форм суду, враховуючи суд присяжних¹⁹. Як показує практика ЄСПЛ,

14 «Le Compte, Van Leuven та De Meyere проти Бельгії», № 6878/75, 23 червня 1981 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522>.

15 «Academy Trading Ltd та інші проти Греції», № 30342/96, 04 квітня 2000 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58536>.

16 «Dorozhko та Pozharskiy проти Естонії» № 14659/04, 24 квітня 2008 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86052>.

17 «Micallef проти Мальти» [ВП], № 17056/06, 15 жовтня 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

18 «Le Compte, Van Leuven та De Meyere проти Бельгії», № 6878/75, 23 червня 1981 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522>.

19 «Holm проти Швеції», № 14191/88, 25 листопада 1993 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57851>.

суб'єктивна безсторонність судді презюмується, доки не надані докази протилежного²⁰, якими можуть бути, наприклад, прояви суддею ворожнечі або недоброзичливості щодо сторін, вплив на автоматизовану систему розподілу справ з особистих причин²¹ тощо. Враховуючи складність отримання доказів суб'єктивної упередженості в конкретній справі, ЄСПЛ у більшості випадків зосереджується на перевірці об'єктивної неупередженості²².

Об'єктивна неупередженість вимагає, щоб суд надавав достатні гарантії для усунення будь-яких обґрунтованих сумнівів у його безсторонності. У зв'язку з цим навіть зовнішні прояви мають значення²³, адже «правосуддя має не лише здійснюватися, однак має бути видно, що воно здійснюється»²⁴. Тож кожен суддя, щодо якого існують легітимні підстави сумніватись у його неупередженості, має заявити самовідвід²⁵. Вимоги об'єктивної неупередженості суду тісно пов'язані з вимогою незалежності суду, а тому ЄСПЛ часто констатує одночасне порушення обох цих гарантій права на справедливий судовий розгляд²⁶. Це відбувається, наприклад, у разі наявності ієрархічних або інших зв'язків судді з іншими учасниками справи, повторної участі судді у провадженні в судах різних інстанцій, участі судді в тому самому провадженні в різних процесуальних статусах тощо. У кожному такому випадку потрібно визначити, чи були відносини між сторонами та суддею за своєю суттю і ступенем такими, що викликають сумніви в упередженості останнього²⁷.

Часто в літературі й судовій практиці зарубіжних держав наголошується на необхідності використання так званого «тесту стороннього спостерігача» для перевірки суддівської неупередженості. Дж. Леубсдорф зауважує, що цей стандарт змушує суддю, який розглядає питання про відвід, зважати не лише на власну оцінку ситуації і свої внутрішні переконання, однак також дивитися на обставини з боку громадськості, третіх незаінтересованих осіб²⁸. Тобто має місце спроба орієнтуватися на певні об'єктивні показники, а не на сприйняття судді, неупередженість якого ставиться під сумнів. У літературі також зазначається, що стандарт відводу є об'єктивним, коли він орієнтований на зовнішні докази фактичної, ймовірної або очевидної упередженості судді, його слів і вчинків. Цей зовнішньо орієнтований стандарт має вирішальне значення для визначення того, як розумний «інший» бачить ситуацію, що викликає необхідність заміни судді. Хоча суб'єктивний стандарт, тобто оцінювання самим суддею, для визначення фактичних або ймовірних упереджень може бути достатнім, якщо упередження є усвідомленими, однак лише об'єктивний стандарт може адекватно вирішувати ситуацію з відводом у разі неусвідомлених упереджень, навіть коли вони є дійсними²⁹.

ЄСПЛ неухильно підкреслює необхідність існування і суб'єктивної, й об'єктивної неупередженості в кожній конкретній справі, зауважуючи, що неупередженість має існувати фактично (суб'єктивний тест) і водночас має бути забезпечена її розумна видимість (об'єктивний тест)³⁰. Разом з тим ЄСПЛ неодноразово зазначав, що між двома видами неупередженості не існує чіткого розмежування, адже поведінка судді одночасно може викликати не лише об'єктивні сумніви в його неупередженості з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), однак також може бути пов'язана з питаннями особистих переконань судді (суб'єктивний критерій)³¹.

Так, у справі «*Kyprianou проти Кіпру*» заявника, який був адвокатом сторони в одній зі справ, було притягнуто до відповідальності за неповагу до суду, оскільки він під час судового засідання критикував стиль ведення процесу суддями. Рішення про притягнення заявника до відповідальності було ухвалено тими самими суддями, яких він критикував. ЄСПЛ у цій справі зазначив,

20 «*Padovani проти Італії*», № 13396/87, 26 лютого 1993 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57812>.

21 «*De Cubber проти Бельгії*», № 9186/80, 26 жовтня 1984 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57465>.

22 «*Micallef проти Мальти*» [ВП], № 17056/06, 15 жовтня 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>; «*Pullar проти Сполученого Королівства*», № 22399/93, 10 червня 1996 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57995>.

23 «*Castillo Algar проти Іспанії*», № 28194/95, 28 жовтня 1998 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58256>.

24 «*De Cubber проти Бельгії*», № 9186/80, 26 жовтня 1984 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57465>.

25 «*Castillo Algar проти Іспанії*», № 28194/95, 28 жовтня 1998 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58256>.

26 «*Kleyn та інші проти Нідерландів*», № 39343/98, 06 травня 2003 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61077>.

27 «*Pullar проти Сполученого Королівства*», № 22399/93, 10 червня 1996 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57995>.

28 Leubsdorf J. Theories of Judging and Judge Disqualification. New York University Law Review. Vol. 62. No. 2. May 1987. P. 278–279.

29 Marbes M. A. Reforming Recusal Rules: Reassessing the Presumption of Judicial Impartiality in Light of the Realities of Judging and Changing the Substance of Disqualification Standards to Eliminate Cognitive Errors. St. Mary's Journal on Legal Malpractice and Ethics. Vol. 7. No. 2. 2017. P. 292.

30 «*Rustavi 2 Broadcasting Company LTD та інші проти Грузії*», № 16812/17, 18 липня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

31 «*Kyprianou проти Кіпру*» [ВП], № 73797/01, 15 грудня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71671>.

що змішування ролей потерпілого, свідка, прокурора та судді викликало об'єктивні побоювання заявника в упередженості суддів і невідповідності принципу «ніхто не може бути суддею у власній справі», що свідчить про порушення об'єктивного критерію неупередженості. Водночас ЄСПЛ також констатував порушення суб'єктивного критерію неупередженості через наявність особистих упереджень з боку суддів, адже останні в рішенні у справі зазначили, що вони були «глибоко ображені» «як люди» діями заявника. Таке висловлювання, на думку ЄСПЛ, продемонструвало, що судді були особисто ображені словами й діями заявника, а експресивна мова суддів під час винесення обвинувального вироку передавала почуття обуреності та шоку, що протирічить безсторонньому підходу, який очікується від суду під час проголошення актів правосуддя. Заявникові також було призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ять днів, що підлягало негайному виконанню, і судді вважали саме таке покарання «єдиною адекватною реакцією» на поведінку заявника. Аналізуючи обставини цієї справи, ЄСПЛ зауважив, що хоча немає жодних сумнівів у тому, що судді були стурбовані тим, щоб відмежувати здійснення правосуддя від нападів і захистити цілісність судової влади, і з цією метою вважали доречним порушити кримінальне провадження про неповагу до суду, їм не вдалося достатньою мірою безсторонньо відсторонитися від ситуації та забезпечити гарантії, передбачені п. 1 ст. 6 ЄКПЛ³².

1.2. Функціональна та персональна неупередженість суду

Наведена вище справа «*Kyprianou проти Кіпру*» є ключовою також через те, що в ній ЄСПЛ звернув увагу на два додаткові критерії неупередженості суддів — **функціональну та персональну неупередженість**. Так, ЄСПЛ зазначив, що аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити дві можливі ситуації, у яких виникає питання про суддівську упередженість. Перша ситуація за своєю природою є **функціональною**: у цьому випадку персональна поведінка судді не ставиться під сумнів, однак, наприклад, виконання у провадженні різних функцій тією самою особою або ієрархічні чи інші зв'язки з іншими учасниками процесу об'єктивно виправдовують побоювання щодо упередженості суду, що не відповідає вимогам стандартів ЄКПЛ відповідно до об'єктивного тесту. Друга ситуація має **персональний характер** і пов'язана з поведінкою суддів у конкретній справі. У контексті об'єктивного тесту така поведінка може бути достатньою для обґрунтування легітимних та об'єктивно обґрунтованих побоювань, як це мало місце у справі «*Buscemi проти Італії*»³³, проте такі дії також можуть порушувати питання і щодо суб'єктивного тесту й навіть викривати особисте упереджене ставлення. У цьому контексті застосування до справи одного з тестів чи одразу обох залежить від поведінки судді в конкретній справі³⁴.

32 «*Kyprianou проти Кіпру*» [ВП], № 73797/01, 15 грудня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71671>.

33 «*Buscemi проти Італії*», 16 вересня 1999 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58304>.

34 «*Kyprianou проти Кіпру*» [ВП], № 73797/01, 15 грудня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71671>.

02

СИТУАЦІЇ, У ЯКИХ ВИНИКАЮТЬ СУМНІВИ ЩОДО НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

ЄСПЛ у декількох нещодавніх справах робив огляд щодо підстав для відводу суддів у 28 державах-членах Ради Європи³⁵. За результатами цього дослідження було з'ясовано, що спільними для всіх держав підставами для відводу суддів у кримінальних справах, зокрема, є ситуації, коли:

- а) суддя, що розглядає справу, є потерпілим від злочину;
- б) суддя мав або має стосунки (наприклад, подружні або родинні до третього ступеня) з обвинуваченим, потерпілим або будь-якою особою, яка бере участь у провадженні;
- в) суддя раніше брав участь у справі в іншому статусі (наприклад, як прокурор, поліцейський, законний представник, свідок тощо);
- г) якщо суддя раніше брав участь у розгляді справи в ролі судді, наприклад, якщо він вирішував питання про арешт або тримання під вартою як слідчий суддя³⁶.

У справі «А. та В. проти Мальти» також було проаналізовано деякі підстави для відводу суддів у кримінальних і цивільних справах. Так, ЄСПЛ зауважив, що у 17 державах-членах Ради Європи процесуальні кодекси закріплюють загальне положення щодо обов'язку судді заявити самовідвід за будь-яких інших обставин, які прямо не передбачені процесуальним кодексом, що можуть поставити під сумнів його неупередженість. Крім того, у контексті цивільних справ дослідження показало, що в Чехії однією з чітко визначених процесуальним законом підстав для відводу судді є наявність обґрунтованих сумнівів у його неупередженості, враховуючи його відношення до предмета спору, учасників справи та/або їхніх представників. В Азербайджані однією з підстав для відводу судді є будь-які стосунки, родинні зв'язки або інший вид залежності судді від одного з учасників справи або їхніх законних чи договірних представників. В Італії суддя повинен заявити самовідвід, якщо він має звичний контакт з однією зі сторін або з її представником, має фінансовий інтерес у справі або якщо сторона чи її представник є боржником або кредитором стосовно судді, другого з подружжя чи дітей судді³⁷. У Франції відповідно до норм кримінального процесуального законодавства суддя повинен заявити самовідвід, якщо між ним або одним із його близьких родичів та одним із учасників справи або одним із близьких родичів учасника мало місце інше судове провадження, а також якщо суддя бере участь у провадженні в суді, у якому один із цих учасників справи є суддею³⁸.

35 Так, у справі «Alexandru Marian Iancu проти Румунії», № 60858/15, 04 лютого 2020 року (URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-200729>) було проведено узагальнення щодо підстав для відводів у кримінальних справах у таких країнах, як Австрія, Азербайджан, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Італія, Литва, Північна Македонія, Норвегія, Польща, Португалія, Російська Федерація, Сербія, Словенія, Іспанія, Швеція, Туреччина, Україна та Велика Британія.

36 «Alexandru Marian Iancu проти Румунії», № 60858/15, 04 лютого 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-200729>.

37 «А. та В. проти Мальти», № 4986/24, 24 червня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-243783>.

38 «Alexandru Marian Iancu проти Румунії», № 60858/15, 04 лютого 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-200729>.

Аналіз національного законодавства та практики ЄСПЛ щодо питань неупередженості суддів дозволяє дійти висновку, що, незважаючи на спільність загальних підстав для відводу суддів на рівні процесуального законодавства європейських країн, на практиці виникають труднощі в разі застосування стандартів неупередженості суду в конкретних життєвих ситуаціях, особливо якщо необхідно тлумачити таку загальну підставу для відводу суддів, як «інші обставини, які викликають сумніви в неупередженості суду». З огляду на це практичного значення набуває виокремлення та систематизація певних типових ситуацій, у яких можуть виникати сумніви щодо неупередженості суду, які слід розглянути детальніше.

2.1. Повторна участь судді в розгляді справи³⁹

Принцип неупередженості суду передбачає, що справа не може бути переглянута в судах вищої інстанції за участі суддів, що вже брали участь у її розгляді. У найбільш ранній практиці ЄСПЛ доходив висновку, що повторна участь судді в розгляді справи в суді вищої інстанції, якщо він брав участь у розгляді цієї ж справи в суді нижчої інстанції, априорі суперечить п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Проте з часом зазначений підхід був дещо змінений, і ЄСПЛ почав виходити з того, що сама лише повторна участь судді в тій самій справі автоматично не свідчить про порушення вимоги неупередженості⁴⁰. Для визначення того, чи мало місце порушення права на справедливий судовий розгляд, потрібно враховувати конкретні обставини справи й національні правила цивільного судочинства⁴¹, а також необхідно з'ясувати:

- а) які функції виконував суддя в першому та другому провадженнях;
- б) чи існував близький зв'язок між питаннями, які вирішувалися під час проваджень у судах різних інстанцій.

У цьому контексті аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити принаймні декілька типових ситуацій.

2.1.1. Перегляд суддею судового рішення, в ухваленні якого він брав участь у судах нижчих інстанцій

ЄСПЛ дотримується загального підходу, відповідно до якого суддя, який брав участь у розгляді справи в судах нижчих інстанцій, не може брати участь у розгляді справи в судах вищих інстанцій, адже протилежне призводить до ситуації, коли судді вирішують питання про законність та обґрунтованість своїх власних рішень. Враховуючи наведене, ЄСПЛ знаходив порушення у випадках, коли:

- до складу суду апеляційної інстанції, що розглядав апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції, входив суддя, що ухвалив це рішення («*Oberschlick проти Австрії*»)⁴²;
- суддя, яка входила до складу колегії суддів касаційної інстанції, була також суддею-доповідачем під час апеляційного перегляду справи («*Toziczka проти Польщі*», «*Korzeniak проти Польщі*»)⁴³;
- двоє суддів, які входили до складу суду, в минулому вже брали участь у розгляді справи

39 У цьому підрозділі використані напрацювання авторки, опубліковані у статті Цувіна Т. А. Повторна участь судді у розгляді справи між сторонами: деякі зауваги стосовно функціональної неупередженості суду в контексті принципу верховенства права. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 1. С. 218–222.

40 «*Indra проти Словаччини*», № 46845/99, 01 лютого 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68114>.

41 «*Warsicka проти Польщі*», № 2065/03, 16 січня 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79036>.

42 «*Oberschlick проти Австрії*», № 11662/85, 23 травня 1991 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57716>.

43 «*Toziczka проти Польщі*», № 29995/08, 24 липня 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112444>; «*Korzeniak проти Польщі*», № 56134/08, 10 червня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170045>.

в суді першої інстанції та у Верховному Суді («*Sorgic проти Сербії*»)⁴⁴;

- ті самі особи брали участь у розгляді справи заявника в Дисциплінарній Раді (Disciplinary Council), що виконувала функції «суду» в його справі в розумінні ст. 6 ЄКПЛ, у першій та апеляційній інстанції («*Gabaidze проти Грузії*»)⁴⁵;
- суддя, який одноособово розглядав справу заявниці в постійній медичній експертній процедурі (the permanent-medical-expert procedure), у подальшому був головою в Апеляційному суді, який мав розглянути апеляційну скаргу заявниці («*De Haan проти Нідерландів*»)⁴⁶.

При цьому для цієї групи справ не має значення строк, який минув з моменту участі судді у провадженні в суді нижчої інстанції. Так, у справі «*Perus проти Словенії*» порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ були визнані, незважаючи на досить тривалий строк — 9 років, що минув між апеляційним і касаційним переглядом справи заявника, оскільки головуючий у справі заявника під час апеляційного перегляду в подальшому також був суддею-доповідачем у цій справі в касаційній інстанції⁴⁷.

2.1.2. Участь судді, що раніше брав участь у розгляді справи, під час розгляду конституційної скарги

Заборона повторної участі у справі поширюється не лише на випадки інстанційного перегляду справи в судах вищої інстанції, а й на подальший розгляд справи в органах конституційної юрисдикції. Так, у справі «*Hit D.D. Nova Gorica проти Словенії*» порушення було визнане через те, що один із суддів колегії Конституційного Суду, яка розглядала конституційну скаргу заявника, раніше брав участь у колегії суддів у двох окремих слуханнях у Вищому суді з трудових і соціальних спорів під час розгляду апеляційної скарги заявника в цій справі⁴⁸. В іншій справі «*Kalcicek проти Хорватії*» ЄСПЛ визнав порушення через те, що суддя, який брав участь у розгляді конституційної скарги заявниці в Конституційному Суді, також входив до колегії суддів, яка здійснювала перегляд справи в апеляційному порядку та скасувала рішення суду першої інстанції, яким заявниця була виправдана за звинуваченнями⁴⁹. Зазначені приклади ілюструють міжюрисдикційність вимоги неупередженості суду.

2.1.3. Участь судді, який розглядав справу в суді нижчої інстанції, у вирішенні питання про прийнятність апеляційної або касаційної скарги

Від випадків повторної участі судді під час інстанційного перегляду справи слід відрізнити участь судді у процедурі допуску апеляційних і касаційних скарг до оскарження. Із цього приводу ЄСПЛ зазначає, що не є *prima facie* несумісною із вимогами неупередженості суду ситуація, за якої той самий суддя залучений спочатку до розгляду справи по суті, а потім — до вирішення питання про допустимість апеляційної скарги⁵⁰.

У цьому випадку ключове значення має національна модель допуску апеляційних і касаційних скарг до провадження. Так, аналіз законодавства іноземних держав дозволяє дійти висновку, що такий допуск може здійснюватися:

- а) судом, який ухвалив рішення, що оскаржується;
- б) судом вищої інстанції, зокрема:
 - і) суддями, що в подальшому розглядатимуть таку скаргу;

44 «*Sorgic проти Сербії*», № 34973/06, 03 листопада 2011 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107282>.

45 «*Gabaidze проти Грузії*», № 13723/06, 12 жовтня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177412>.

46 «*De Haan проти Нідерландів*», № 22839/93, 26 серпня 1997 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58085>.

47 «*Perus проти Словенії*», № 35016/05, 27 вересня 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113520>.

48 «*Hit D.D. Nova Gorica проти Словенії*», № 50996/08, 05 червня 2014 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144362>.

49 «*Kalcicek проти Хорватії*», № 22458/18, 25 червня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-234414>.

50 «*R.M.V. проти Сполученого Королівства*» (ухв.), № 37120/97, 09 вересня 1998 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-4402>.

- ii) або суддями, призначеними виключно для вирішення питання про допуск до оскарження, з подальшим переданням справи на розгляд іншому складу суду.

Особливо важливо в цьому контексті визначити, чи є зв'язок між матеріально-правовими питаннями, що були розглянуті в рішенні по суті справи, та питаннями прийнятності апеляційної скарги на це рішення настільки близьким, щоб породжувати сумніви в упередженості суддів⁵¹. У цій групі справ ЄСПЛ застосовує диференційований підхід і звертає особливу увагу на зміст процесуальних дій під час процедури допуску до оскарження, розрізняючи ситуації, коли:

- 1) процедура допуску до оскарження обмежується розглядом питань дотримання процесуальних вимог до форми та змісту скарги;
- 2) прийнятність скарги оцінюється з урахуванням критерію обґрунтованості такої скарги.

У першому випадку застосовується менш суворий підхід, і суддя, що ухвалив рішення, може брати участь у процедурі допуску до оскарження. Так, у справі «*Warsicka проти Польщі*» суддя-доповідач, який входив до складу суду у справі заявниці в апеляційній інстанції, був також суддею-доповідачем під час розгляду в тому ж суді питання про допустимість касаційної скарги. Аналізуючи зазначену ситуацію, ЄСПЛ звернув особливу увагу на характер процесуальних питань, які вирішуються під час допуску касаційної скарги до провадження в суді касаційної інстанції відповідно до норм національного законодавства, зауваживши, що суддя мав оцінити лише дотримання заявником вимог процесуального законодавства щодо прийнятності касаційної скарги, що не передбачало оцінювання правильності застосування норм матеріального права судом апеляційної інстанції, а отже, не було порушення вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ⁵². Аналогічних висновків ЄСПЛ доходив і в інших справах⁵³.

У другому випадку застосовуються більш суворі стандарти. Так, ЄСПЛ визнавав порушення в тих справах, у яких за своїм характером процедура допуску до оскарження враховувала необхідність оцінити обґрунтованість скарги заявника з точки зору законності рішення по суті спору. Так, у справі «*San Leonard Band Club проти Мальти*» ЄСПЛ визнав упередженим суд, який розглядав клопотання заявника про повторну апеляцію з питань права, адже до нього входили ті самі судді, які розглядали справу в апеляційній інстанції. Особливе значення в цьому контексті мала та обставина, що заявник посилався на неправильне застосування судом норм матеріального права, і судді, вирішуючи питання про допуск до оскарження, фактично мали оцінити обґрунтованість сумнівів у законності свого ж рішення⁵⁴.

2.1.4. Участь у розгляді справи судді, що раніше ухвалював окремі процесуальні рішення на досудовій стадії

ЄСПЛ зауважує, що сам той факт, що суддя ухвалював певні рішення до відкриття провадження у справі, наприклад вирішував питання щодо забезпечення позову або доказів, не породжує об'єктивних побоювань щодо його безсторонності. У цьому випадку важливими є обсяг і характер заходів, що вживаються суддею до відкриття провадження у справі⁵⁵. Сам той факт, що суддя детально знає обставини справи, не створює жодної упередженості щодо процесу розгляду справи по суті, адже попередній аналіз наявної у справі інформації не свідчить про те, що остаточне рішення буде ухвалене упереджено. Натомість важливо, щоб аналіз, проведений під час розгляду справи по суті, базувався на досліджених доказах та аргументах, наведених під час слухань⁵⁶. Зважаючи на зазначене, не вважається порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ участь у розгляді справи судді, який ухвалював рішення щодо заяви про забезпечення позову у випадках, коли остання подавалася до подання позовної заяви. Водночас для кримінального провадження за загальним правилом суддя, який брав участь у кримінальному провадженні під час досудового

51 «*Warsicka проти Польщі*», № 2065/03, 16 січня 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79036>.

52 «*Warsicka проти Польщі*», № 2065/03, 16 січня 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79036>.

53 «*Central Mediterranean Development Corporation Limited проти Мальти* (№ 2)», № 18544/08, 22 листопада 2011 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107552>.

54 «*San Leonard Band Club проти Мальти*», № 77562/01, 29 липня 2004 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61962>.

55 «*Werner проти Польщі*», № 26760/95, 15 листопада 2001 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59880>.

56 «*Didier проти Франції*» (ухв.), № 58188/00, 27 серпня 2002 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23339>.

розслідування, не має права брати участь у цьому ж провадженні в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, окрім деяких виключень⁵⁷.

2.1.5. Участь суддів, які здійснювали касаційний перегляд справи, в екстраординарному виді перегляду справи в розширеному складі суду

Законодавство деяких іноземних держав закріплює екстраординарні види перегляду справи в розширеному складі найвищого судового органу після того, як справа була переглянута в касаційному порядку (повторна касація з питань права або перегляд за надзвичайними чи виключними обставинами). Так, у справі «*Fazli Aslaner проти Туреччини*» ЄСПЛ розглядав питання про неупередженість трьох суддів Загальної асамблеї Вищого адміністративного суду, яка розглядала повторну касаційну скаргу з питань права, оскільки ці ж судді переглядали справу заявника в касаційному порядку. ЄСПЛ зауважив, що під час оцінювання подібних випадків на відповідність вимозі неупередженості суду до уваги слід брати:

- а) природу питань, які розглядалися під час першого та другого провадження, зокрема, чи можна вважати, що «питання, з якими судам доводилося послідовно мати справу, були подібними або принаймні такими, що мали незначну відмінність»;
- б) кількість суддів, які беруть участь у новому розгляді справи;
- в) роль суддів, які брали участь у касаційному перегляді справи, під час нового розгляду справи в розширеному складі⁵⁸.

З урахуванням відповідних критеріїв ЄСПЛ у цій справі визнав порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, зауваживши, що кількісні параметри в цьому конкретному випадку не мають суттєвого значення через відсутність нагальних підстав, через які участь зазначених суддів із правом голосу була б виключно необхідною в цьому провадженні. Більш того, одна із трьох суддів, які здійснювали касаційний перегляд справи, була головуючою під час розгляду справи Загальною асамблеєю Вищого адміністративного суду, що становить додаткову обставину, яка ставить під сумнів неупередженість суду⁵⁹. Аналогічні висновки мали місце і в інших справах, коли судді, які повторно брали участь у розгляді справи, становили велику частину складу суду або виконували обов'язки голови такого органу чи судді-доповідача на пленарному засіданні⁶⁰. Водночас в інших справах ЄСПЛ відхиляв подібні скарги через незначну кількість суддів, які вже брали участь у касаційному перегляді, у складі палати під час нового розгляду за умови, що судді під час нового розгляду справи ухвалювали рішення більшістю голосів⁶¹.

2.1.6. Участь судді в новому розгляді справи в цьому ж суді (перегляд справи за нововиявленими обставинами, новий розгляд після скасування заочного рішення, передання справи на новий розгляд до суду нижчої інстанції після скасування судового рішення судом вищої інстанції)

Із практики ЄСПЛ випливає, що допустимою вважається повторна участь судді в розгляді справи в цьому ж суді з причин, що не пов'язані з її інстанційним переглядом. Зокрема йдеться про участь судді в розгляді справи після скасування заочного рішення та в разі перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами. Наприклад, у справі «*Thomann проти Швейцарії*» ЄСПЛ

57 Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 76 КПК України суддя, який брав участь у кримінальному провадженні під час досудового розслідування, не має права брати участь у цьому ж провадженні в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, крім випадків перегляду ним в апеляційному порядку ухвали суду першої інстанції про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, про зміну іншого запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або про продовження строку тримання під вартою, яка була постановлена під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті.

58 «*Fazli Aslaner проти Туреччини*», № 36073/04, 04 березня 2014 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141781>.

59 «*Fazli Aslaner проти Туреччини*», № 36073/04, 04 березня 2014 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-141781>.

60 «*Olujic проти Хорватії*», № 22330/05, 05 лютого 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91144>; «*Cardona Serrat проти Іспанії*», № 38715/06, § 37, 26 жовтня 2010 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101468>.

61 «*Garrido Guerrero проти Іспанії*» (ухв.), № 43715/98, 02 березня 2000 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67098>.

визнав допустимою повторну участь суддів, що ухвалили заочне рішення у кримінальній справі заявника, у новому розгляді його справи після скасування цього рішення, зауваживши, що під час нового розгляду справи суддям була надана нова й вичерпна інформація щодо суті справи, при цьому вони були добре обізнані з нею і їхнім завданням не було оцінювання та визначення власних можливих помилок під час попереднього розгляду⁶². У цьому випадку можливість повторної участі судді обґрунтовується відсутністю судової помилки в його діях за результатами первісного розгляду справи й необхідністю розгляду справи з урахуванням доказів відповідача в разі заочного розгляду або нововиявлених обставин у відповідному виді перегляду.

Крім того, ЄСПЛ вважає допустимою участь судді в новому розгляді справи після скасування судового рішення судом вищої інстанції та повернення справи на новий розгляд, наприклад у разі неналежного повідомлення сторони. Так, у справі «*Mikhail Mironov проти Росії*» ЄСПЛ зауважив, що з вимоги неупередженості суду не випливає загальне правило, відповідно до якого суд вищої інстанції, скасовуючи рішення суду нижчої інстанції, має передати справу на розгляд до іншого суду або до іншого складу суду. Немає жодних підстав для законних сумнівів у випадку, коли той самий суддя ухвалює рішення, а в подальшому переглядає це рішення в межах нового судового розгляду після того, як це рішення було скасоване судом вищої інстанції. Проте інакшою є ситуація, якщо після скасування судового рішення судді мають оцінити, чи було їхнє особисте застосування закону належним і достатнім. У такому разі сумніви в безсторонності можуть бути визнані обґрунтованими. У цій справі суд вищої інстанції скасував рішення суду апеляційної інстанції через неналежне повідомлення заявника й направив справу на новий розгляд до суду апеляційної інстанції. Оскільки під час повторного апеляційного розгляду суддя мав переглянути справу в присутності заявника, а не виправляти свої можливі помилки в попередньому рішенні, сумніви в безсторонності судді в цій частині скарги були визнані необґрунтованими⁶³.

2.1.7 Повторна участь судді в розгляді справи під час другого касаційного перегляду судового рішення після нового розгляду в судах нижчих інстанцій

Ще одним випадком, що заслуговує на увагу в контексті інстанційного перегляду, є ситуації участі судді, який уже брав участь у касаційному перегляді справи, за результатами якого справу було направлено на новий розгляд до суду нижчої інстанції, у новому розгляді справи в касаційному суді. Така ситуація, зокрема, мала місце у справі «*Sacharuk проти Литви*», у якій заявник скаржився на упередженість суду через те, що суддя-доповідач у його справі у Верховному Суді був головуючим під час першого касаційного перегляду цієї ж справи, за наслідками якого справа була направлена на новий розгляд до суду нижчої інстанції. Оцінюючи обставини цієї справи, ЄСПЛ підкреслив, що той факт, що суддя двічі розглядав справу у складі колегії Верховного Суду, яка переглядала вирок щодо заявника в касаційному порядку, сам по собі не був достатнім для того, щоб викликати об'єктивно обґрунтовані сумніви щодо його неупередженості. Проте сумніви можуть виникати, якщо попередні рішення у справі містять висновки, які фактично вирішують питання про вину обвинуваченого в наступних провадженнях. У цій справі ЄСПЛ звернув увагу на декілька важливих аспектів, які слід брати до уваги в цій групі справ, а саме:

- а) чи висловлювався суд касаційної інстанції щодо оцінювання доказів у справі, що свідчить про те, що він *de facto* оцінював докази;
- б) чи довів національний суд, що він фактично провів новий розгляд справи під час другого провадження, зокрема, коли з рішення в другому провадженні випливає, що остаточний аналіз справи заявника був проведений на основі нових наданих доказів та аргументів, заслуханих під час другого судового розгляду;
- в) чи були фактично оцінені дії заявника в рішенні за результатами першого касаційного провадження, що може свідчити про кваліфікацію дій заявника та висновки щодо

62 «*Томанн проти Швейцарії*», № 17602/91, 10 червня 1996 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57996>.

63 «*Mikhail Mironov проти Росії*», № 58138/09, 06 жовтня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204834>.

його винуватості, що є обов'язковими для нового розгляду справ у суді нижчої інстанції⁶⁴.

2.2. Участь судді в розгляді різних справ між тими самими сторонами

2.2.1. Участь судді в розгляді не пов'язаних між собою справ за участю тих самих сторін

За загальним правилом ситуація, коли суддя розглядає не пов'язані між собою справи за участю тих самих сторін, не викликає сумнівів у його неупередженості. Так, у справі «*Khoniakina проти Грузії*» ЄСПЛ зауважив, що сам лише той факт, що дві справи щодо пенсійного забезпечення заявниці розглядалися колегіями, до яких входила та сама суддя, не свідчить про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, адже, незважаючи на те, що справи були поєднані тематично, це не перетворює їх на «ту саму справу» або «те саме рішення», адже вони стосувалися різних обставин і правових норм⁶⁵.

2.2.2. Участь судді в розгляді пов'язаних справ за участю тих самих сторін або щодо тих самих фактів

а) Пов'язані цивільні справи

Участь одного судді у двох судових провадженнях, які впливають з тих самих обставин, на думку ЄСПЛ, може в певних випадках поставити під сумнів суддівську неупередженість. Так, у справі «*Indra проти Словаччини*» заявник скаржився на упередженість Верховного Суду, оскільки один із суддів, що входив до колегії, яка відхилила його касаційну скаргу, до цього входив до складу суду, який відхилив апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції у справі, у якій він також був стороною. При цьому ці дві справи були пов'язані між собою: перша справа стосувалася звільнення заявника у 1982 році, а друга — позову заявника щодо визнання його звільнення незаконним як такого, що здійснене через політичні переконання, на основі додаткового судового акта щодо реабілітації в 1985 році. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ дійшов висновку про обґрунтованість сумнівів заявника в неупередженості суду, адже обидва провадження вимагали з'ясування тих самих фактичних обставин, а перевірка звільнення на відповідність критеріям зазначеного нормативно-правового акта могла фактично спричинити перегляд висновків суду, здійснених у першому провадженні⁶⁶. До аналогічних висновків щодо упередженості суду під час розгляду різних справ між тими самими сторонами, пов'язаних спільними обставинами, ЄСПЛ доходив також і в деяких інших справах⁶⁷.

Водночас іншу позицію ЄСПЛ зайняв у рішенні «*Vesti та Ukhov проти Росії*». У цій справі позивачем було пред'явлено позов до редакції газети й автора статті, особа якого була невідома. Зважаючи на те, що другий відповідач — автор статті — був невідомим, позовні вимоги в цій частині були виділені в окреме провадження, що надалі було зупинене. Після ухвалення рішення у справі першого заявника — газети — й у період розгляду касаційної скарги на це рішення другий заявник повідомив, що він є автором статті, після чого провадження за вимогами до другого заявника було відновлене й за результатами розгляду справи було ухвалене рішення. Заявники у справі скаржилися на те, що розгляд обох справ тим самим суддею ставить під сумнів його неупередженість у другому провадженні, адже в першому провадженні він уже встановив фактичні об-

64 «*Sacharuk проти Литви*», № 39300/18, 23 квітня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-233215>.

65 «*Khoniakina проти Грузії*», № 17767/08, 19 червня 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111521>.

66 «*Indra проти Словаччини*», № 46845/99, 01 лютого 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68114>.

67 «*Golubovic проти Хорватії*», № 43947/10, 27 листопада 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114782>.

ставини, які свідчили про наявність вини газети й автора статті. ЄСПЛ у цій справі зауважив, що суддя не робив жодних висновків про наявність вини автора статті під час першого провадження, він також не використовував жодних висловлювань, які дозволили б стверджувати, що він уже сформував наперед своє ставлення до автора статті, суддя не був зв'язаний своїм рішенням у першій справі, друге провадження було проведене з дотриманням вимог змагальності, а заявникові було надано можливість надавати докази суду й відстоювати свою позицію. Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ констатував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у цій справі⁶⁸.

б) Пов'язані цивільні та кримінальні справи

Цікавим у цьому контексті є також рішення у справі «*Fatullayev проти Азербайджану*», у якій було визнано порушення, оскільки суддя, який розглядав кримінальну справу заявника, до цього ухвалив рішення не на його користь за цивільною справою, і обидва провадження стосувалися тих самих фактичних обставин. ЄСПЛ у рішенні в цій справі зауважив, що природа цивільної та кримінальної відповідальності, а також стандарти доказування в цивільних і кримінальних справах є різними. Кримінальне обвинувачення не виключає цивільної відповідальності, яка ґрунтується на тотожних фактах, а наявність цивільної відповідальності не обов'язково тягне за собою визнання винуватості у кримінальному провадженні щодо тих самих обставин справи. Із цього випливає, що коли суддя вирішує питання цивільної та кримінальної відповідальності, які випливають з тих самих фактичних обставин справи, це не обов'язково свідчить про упередженість суду. Однак у цій справі два провадження за участю заявника — цивільне і кримінальне — відбувалися не одночасно, а одне за одним, стосувалися тих самих обставин, зокрема наявності дифамаційних висловлювань, і суддя в цих провадженнях мав оцінювати майже тотожні докази. Під час розгляду справи в цивільному провадженні суддя вже констатував факт наявності у висловлюваннях заявника неправдивої інформації, що принижує гідність. У зв'язку із цим ЄСПЛ визнав виправдані побоювання заявника щодо наявності упередженості судді в цій справі⁶⁹. Аналогічними були висновки суду і в інших справах, у яких у межах кримінального та цивільного провадження необхідним було встановлення однакових фактів⁷⁰.

в) Пов'язані кримінальні справи

У справі «*Ismailaj та інші проти Албанії*» заявники скаржилися на упередженість Верховного Суду, оскільки до складу колегії, що розглядала справу заявників щодо конфіскації активів за Законом № 10192 «Про боротьбу з мафією» від 03 грудня 2009 року, входив суддя, який раніше вже виносив вирок в іншій кримінальній справі проти заявників за підозрою у відмиванні доходів, отриманих злочинним шляхом, а також брав участь у провадженні щодо конфіскації інших активів заявників на підставі Закону № 10192. Заявники посилалися на подібність між двома провадженнями, адже висновки суду в обох справах ґрунтувалися на однакових правових і фактичних припущеннях та впливали з того самого розслідування щодо участі першого заявника у злочинній діяльності, підтверженої в обох справах тими самими доказами. Так, на основі доказів, зібраних у контексті кримінального провадження, порушеного проти першого заявника, національні суди встановили в обох провадженнях, що третій заявник був фіктивною компанією, створеною з єдиною метою відмивання грошей, і що фінансові потоки, що генерувалися такою компанією, та активи, збільшені першим заявником після початку злочинної діяльності, мають розглядатися як необґрунтовані й такі, що мають незаконне походження. ЄСПЛ, аналізуючи обставини цієї справи, дійшов висновку, що основні правові питання, розглянуті Верховним Судом у спірному провадженні, були подібними та принаймні пов'язаними з тими, що розглядалися судами нижчої інстанції в першому провадженні. Аргумент Уряду про те, що справи були абсолютно різними, оскільки стосувалися різних активів, не був визнаний переконливим. ЄСПЛ дійшов висновку, що обидва провадження спиралися на докази, отримані в результаті того самого кримінального розслідування, пов'язаного за суттю з тими самими звинуваченнями у відмиванні доходів, отриманих

68 «*Vesti ta Ukhov проти Росії*», № 21724/03, 30 травня 2013 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119969>.

69 «*Fatullayev проти Азербайджану*», № 40984/07, 22 квітня 2010 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98401>.

70 «*Mikhail Mironov проти Росії*», № 58138/09, 06 жовтня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204834>.

злочинним шляхом, відповідними особами та компаніями, і посилалися на схожі правові підстави для конфіскації активів заявників. Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку щодо наявності обґрунтованих сумнівів заявників в упередженості судді, який брав участь у розгляді справи у Верховному Суді, оскільки він міг мати упереджене уявлення про суть справи, зокрема про загальну законність конфіскації через те, що саме він ухвалив рішення в першій інстанції в іншій справі, однак за дуже схожих обставин проти двох тих самих сторін. Відповідно, ЄСПЛ визнав порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, адже суддя опинився в ситуації, коли він фактично мав вирішити питання щодо свого попереднього юридичного тлумачення або застосування матеріального права в тісно пов'язаних провадженнях проти заявників⁷¹.

Варто підкреслити, що участь у пов'язаних справах може відбуватися також у тому випадку, коли та сама особа виконує різні процесуальні ролі у двох провадженнях, наприклад, коли в одній зі справ особа виступала прокурором, а в подальшому була призначена суддею і брала участь у розгляді справи, яка стосувалася тих самих фактичних обставин⁷². Так, у справі «*Vasco та інші проти Італії*» ЄСПЛ зауважив, що сумніви щодо неупередженості суддів можуть вважатися об'єктивно виправданими, коли два провадження мають однаковий предмет або коли питання факту чи права, що винесені на розгляд суду, тісно пов'язані. У цій справі мали місце два кримінальні провадження, у яких та сама особа спочатку виступала прокурором у межах першого провадження за обвинуваченням заявника за участь у злочинній змові з метою вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, а надалі у другому кримінальному провадженні щодо запобіжних заходів стосовно заявника в суді апеляційної інстанції була головуючим у справі. Проаналізувавши обставини конкретної справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що апеляційний суд мав вирішити, чи можна на підставі фактичних доказів вважати, що заявник постійно займався шахрайством з фінансовими ресурсами або постійно жив за рахунок заробітку, що було вирішальним в ухваленні рішення про застосування запобіжних заходів до першого заявника. Що стосується інших заявників, їхнє майно було конфісковано на підставі висновку, що воно фактично належить першому заявнику, з чого випливає, що конфіскація ґрунтувалася на тому самому оцінюванні, яке було проведене в першому кримінальному провадженні щодо першого заявника стосовно доказів скоєння правопорушень. Отже, на думку ЄСПЛ, питання, які розглядалися в межах двох проваджень, були тісно пов'язаними, тому побоювання заявників щодо відсутності неупередженості апеляційного суду були об'єктивно виправданими. На підставі зазначеного ЄСПЛ дійшов висновку, що апеляційний суд, який виніс рішення про застосування запобіжних заходів до заявників, не був неупередженим судом і діяв всупереч положенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ⁷³.

Окрему увагу в цьому контексті слід звернути на групу справ, у яких неупередженість суду ставилася під сумнів через те, що суддя вже ухвалював рішення стосовно інших співучасників. В одній зі своїх справ ЄСПЛ навів результати дослідження національних законодавств 36 держав-учасниць Ради Європи з цього питання, яке показало, що в жодній юрисдикції автоматичний відвід судді не вимагається виключно через його попередню участь у судовому розгляді справи щодо одного з обвинувачених. Легітимні сумніви щодо неупередженості судді можуть виникати, коли суддя вже оцінював факти й докази, що стосуються подальшого судового розгляду справи одного з обвинувачених, у попередньому рішенні⁷⁴, і коли попереднє рішення містило висновки або твердження щодо вини іншого обвинуваченого, щодо якого провадження мало місце лише згодом⁷⁵. З рішень деяких національних судів випливає, що посилення на обвинуваченого, вину якого ще слід встановити, у рішенні щодо іншого обвинуваченого або у висновках щодо фактів, або в іншій частині рішення, саме по собі не свідчить про відсутність неупередженості з боку судді (наприклад, у Нідерландах). Ситуація відрізняється, коли суддя зробив розлогі висновки щодо фактів участі підсудного у злочині в іншому рішенні (наприклад, у Німеччині). В Італії суддя не може брати участь у розгляді справи, якщо, наприклад, у справі, що стосується участі у злочинній організації, ним або нею (навіть опосередковано) вже оцінено кримінальну відповідальність обвинуваченого в попередньому рішенні, яким засудили ймовірних співучасників обвинуваченого. В Угорщині, якщо суд встановлює кримінальну відповідальність лише одного правопорушника,

71 «*Ismailaj та інші проти Албанії*», № 28873/22, 08 липня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-243981>.

72 «*Urgesi та інші проти Італії*», № 46530/09, 08 червня 2023 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-225354>.

73 «*Vasco та інші проти Італії*», № 45163/09, 21 листопада 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238021>.

74 Наприклад, в Албанії, Болгарії, Грузії, Ірландії, Латвії, Польщі, Нідерландах та Німеччині.

75 Наприклад, в Австрії, Бельгії, Боснії і Герцеговині, Німеччині, Італії, Молдові та Туреччині.

рішення, винесене цим судом, не повинне називати — навіть під час викладення фактів — підсудного, кримінальну відповідальність якого ще не визначено. В Ісландії в попередньому рішенні має бути чітко зазначено, що висновки суду не стосуються питання вини решти підсудних. Зазначені вище міркування також стосуються суддів, які виносили рішення на основі угод про визнання вини, укладених з імовірними співучасниками. У Боснії і Герцеговині, а також у Румунії суддя буде підлягати відводу в наступних провадженнях, якщо посилення на осіб, щодо яких ще не відбулося кримінальне провадження, у вирокі суду рівнозначні визнанню їхньої вини. Підхід до відводу суддів зазвичай не залежить від виду правопорушення або ймовірної ролі співучасників⁷⁶.

У справі «*Gorse проти Словенії*» заявник скаржився на порушення вимоги неупередженості суду через те, що його справу за обвинуваченням у зловживанні службовим становищем і відмиванні доходів, отриманих злочинним шляхом, було розглянуто колегією суддів, головуєчий у якій до початку судового розгляду ухвалив рішення щодо визнання вини двох інших обвинувачених за обвинуваченнями в пособництві та змові щодо вчинення цих злочинів. При цьому рішення про затвердження угод про визнання винуватості містили детальний фактичний опис злочинної поведінки, яку начебто здійснив заявник, а інші обвинувачені називали його «винним» у зловживанні службовим становищем. ЄСПЛ у цій справі зауважив, що питання щодо неупередженості судді виникає, коли попереднє рішення вже містить детальну оцінку ролі особи, якій було пред'явлено обвинувачення у зв'язку зі злочином, скоєним кількома особами, але справа якої ще не була розглянута судом, зокрема, коли попереднє рішення містить конкретну кваліфікацію ролі заявника у злочині або чітке визначення того, що виконані всі умови для притягнення до кримінальної відповідальності особи, справа якої ще не була розглянута судом. Такі факти передують вирішенню питання щодо винуватості особи судом у подальшому провадженні, тому призводять до об'єктивно обґрунтованих сумнівів щодо того, що національний суд мав упередження щодо обґрунтованості захисту такої особи вже на початку судового розгляду її справи. ЄСПЛ зазначив, що в цій справі скарга заявника аргументована тим, що головуєчий у колегії, яка визнала його винним у зловживанні службовим становищем і відмиванні доходів, отриманих злочинним шляхом, раніше засудив інших обвинувачених за участь у скоєнні тих самих злочинів на підставі угоди про визнання винуватості, а також що суддя посилався на роль заявника у злочинах, за які цих осіб було засуджено, коли викладав інформацію про ці злочини у своїх рішеннях проти цих осіб. Оцінюючи цю ситуацію, ЄСПЛ підкреслив, що рішення, якими затверджено угоди про визнання винуватості, містили детальний фактичний опис злочинів, зокрема роль заявника й опис злочинної поведінки, яка начебто була здійснена заявником. Хоча ці рішення не містили жодного окремого висновку про вину заявника, у них зазначалося, що співучасники навмисно допомагали заявнику у зловживанні службовим становищем, а також що вони разом з деякими іншими особами розпорядилися фінансовими активами, які, як їм було відомо, були отримані внаслідок вчинення кримінальних злочинів, «виконавцем» яких був заявник. Таким чином, в цих рішеннях не лише містився фактичний опис імовірної ролі заявника, однак останній також згадувався як особа, яка вчинила злочин. Крім того, рішення не містили жодного пояснення щодо того, що винуватість заявника не була юридично встановлена. Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ зауважив, що не було докладено належних зусиль, щоб уникнути, наскільки це можливо, створення враження, що заявника вже визнано винним. А тому мало місце порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ⁷⁷.

Водночас ЄСПЛ доходив протилежних висновків у випадках, коли, незважаючи на розгляд справ стосовно інших обвинувачених, національні суди вживали достатньо заходів для забезпечення гарантій неупередженості суду. Так, у справі «*Schwarzenberger проти Німеччини*» в рішенні проти одного з обвинувачених встановлені факти щодо участі заявника у злочинах по суті ґрунтувалися на заявах цього обвинуваченого, а тому не становили оцінювання судом винуватості заявника. У цій справі «судді, які ухвалювали рішення, усвідомлювали той факт, що вони ще не розглядали справу щодо заявника», а також наголошували, що «їхні джерела знань були обмеженими, і що оцінку можливої участі заявника у злочинній діяльності слід залишити для розгляду під час основного провадження проти заявника»⁷⁸.

76 «*Gorse проти Словенії*», № 47186/21, 06 березня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242070>.

77 «*Gorse проти Словенії*», № 47186/21, 06 березня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242070>.

78 «*Schwarzenberger проти Німеччини*», № 75737/10, 10 серпня 2006 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76708>.

Отже, на основі практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що у випадках, коли сумніви в неупередженості судді викликані його попередньою участю в іншій справі, що стосувалася тих самих обставин, незалежно від того, в одному чи в різних видах судочинства розглядалися ці справи, до уваги слід брати:

- а) характер проваджень;
- б) обсяг питань, які досліджувалися в першому і другому провадженні та ступінь участі сторін у них;
- в) можливість впливу результатів розгляду однієї справи на рішення в іншій справі;
- г) зовнішні прояви неупередженості суду та конкретну поведінку судді під час розгляду справи.

2.3. Попередня участь судді у справі в іншому процесуальному статусі, надання правничої допомоги та спільна юридична практика

а) Участь судді, який до цього був представником сторони, спільна практика судді та представника сторони

Аксіоматичним у процесуальному праві є положення про неможливість наділення однієї особи кількома процесуальними статусами в тій самій справі. Найчастіше такі ситуації розглядалися ЄСПЛ у зв'язку з попередньою участю судді у справі в ролі представника сторони. Зазвичай у таких ситуаціях підстави для відводу є обов'язковими безвідносно до строку, який минув із часу, коли здійснювалося представництво інтересів особи. Так, у справі «*Meznaric проти Хорватії*» заявник скаржився на порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через те, що до складу Конституційного Суду, який розглядав його конституційну скаргу, входив суддя, який у минулому представляв процесуально-го опонента заявника на попередніх стадіях провадження, а в подальшому таке представництво також деякий час здійснювала його донька. Незважаючи на те, що представництво суддею інтересів сторони тривало протягом двох місяців, обмежувалося декількома процесуальними діями й мало місце майже за дев'ять років до розгляду справи в Конституційному Суді, ЄСПЛ констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через залучення судді в одному провадженні в різних процесуальних ролях, а також участь у справі його доньки⁷⁹.

Водночас питання щодо неупередженості судді може виникати не лише тоді, коли суддя виступав адвокатом у справі, однак і у випадку, коли сторона в минулому була клієнтом судді в інших справах, адже якщо суддя в минулому представляв заявника у великій кількості справ або постійно надавав йому юридичні консультації, то наявність сумнівів в упередженості судді також може бути обґрунтованою. ЄСПЛ неодноразово аналізував подібні ситуації з точки зору критеріїв об'єктивної неупередженості, звертаючи особливу увагу на:

- а) строк, який минув після попередньої участі судді у справі або його роботи в юридичній фірмі,
- б) характер зв'язку, який існував між суддею та учасником судового процесу,
- в) характер виконуваних суддею функцій у минулому⁸⁰.

Так, у справі «*Walston проти Норвегії*» часові рамки мали ключове значення під час оцінювання значущості попереднього зв'язку судді зі стороною. У цій справі минуло п'ять років з моменту закінчення попереднього працевлаштування судді в банку, що був стороною у справі, до моменту,

⁷⁹ «*Meznaric проти Хорватії*», № 71615/01, 15 липня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69726>.

⁸⁰ Див. «*Walston проти Норвегії*» (ухв.), № 37372/97, 11 грудня 2001 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22133>.

коли участь зазначеного судді у провадженні була поставлена під сумнів. ЄСПЛ, вирішуючи в цій справі питання щодо упередженості судді, врахував характер і тривалість попередньої роботи судді, її віддаленість у часі й місці, а також відсутність будь-якої попередньої особистої участі чи заінтересованості у справі, яка розглядалася. На підставі зазначеного ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність у заявника законних сумнівів щодо неупередженості судді⁸¹.

У багатьох справах ЄСПЛ з урахуванням наведених вище критеріїв аналізував так званий інститут «судді за сумісництвом» або «тимчасового судді» (part-time judge), що існує в деяких зарубіжних державах, коли особи, які є адвокатами, залучаються для розгляду справ, однак продовжують здійснювати свою адвокатську діяльність. У таких випадках ризику конфлікту інтересів ще більше зростають. Аналізуючи зазначений інститут, ЄСПЛ не визнав його таким, що суперечить п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, проте зауважив, що в кожному такому випадку до уваги мають братися обставини конкретної справи й гарантії, які були надані сторонам. Так, у справі «*Wettstein проти Швейцарії*» мав місце паралельний розгляд двох справ за участі заявника: в одній з них та сама особа виконувала функції судді, а в іншій — представника процесуального опонента заявника. Як наслідок, ЄСПЛ визнав обґрунтованими сумніви заявника щодо того, що під час провадження в першій справі суддя продовжував бачити в заявнику свого процесуального опонента, і констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ⁸².

Натомість іншим був висновок у справі «*Puolitaival та Pirttiahо проти Фінляндії*», у якій тимчасова суддя апеляційного суду, що розглядала апеляційну скаргу заявника, одночасно була партнером у фірмі, яка в минулому представляла протилежну сторону в іншій справі між тими самими сторонами, і навіть підписувала клопотання про апеляційне оскарження. Ключове значення в цьому випадку, на відміну від попередньої справи, мав факт віддаленості в часі виконання тією ж особою функцій судді та представника. ЄСПЛ, зокрема, зауважив, що хоча два згадані вище провадження тривали одночасно в судах першої інстанції протягом року, роль судді як представника протягом цього часу була обмежена складанням і підписанням повідомлення про апеляційне оскарження в першому судовому провадженні у 1992 році, а надалі справа розглядалася іншим адвокатом. Натомість у другій справі вона не брала участі як представник і вступила у провадження як суддя лише у 1997 році, тобто фактично через три з половиною роки після ухвалення остаточного рішення в першій справі й більш ніж через п'ять років після того, як підписала клопотання про апеляційне оскарження в цій справі. При цьому зазначені провадження не були жодним чином пов'язаними між собою. На підставі цього ЄСПЛ дійшов висновку, що попередні дії судді не давали приводів для сумнівів у її неупередженому ставленні до компанії, власниками якої були заявники, незважаючи на певні критичні зауваження на адресу компанії, які містилися у клопотанні про апеляційне оскарження в іншій справі⁸³.

Більш дискусійними в контексті неупередженості суду є ситуації, коли особа, перш ніж стати суддею, працювала адвокатом у юридичній фірмі або адвокатському об'єднанні, тобто була пов'язана з іншими особами юридичною практикою, а в подальшому її колишні колеги ставали представниками сторони у справі, яку вона розглядала. Більш того, інколи трапляються ситуації, коли сам суддя, працюючи в такій фірмі, мав опосередковане відношення до справи заявника, проте не мав безпосереднього процесуального статусу його представника під час розгляду справи.

ЄСПЛ із цього приводу зауважив у справі «*Puolitaival та Pirttiahо проти Фінляндії*», що якби загальна концепція упередженості поширювалася на всіх попередніх клієнтів і колег протягом більш ніж чотирьох років до відповідної дати розгляду справи в суді, то робота судів могла б бути серйозно порушена. Натомість застосування критеріїв неупередженості, відповідно до яких від суддів вимагалось б, щоб вони вели облік усіх сторін, яких раніше представляли, або проваджень, у яких брали участь протягом своєї кар'єри, паралізувало б усю юридичну професію. У демократичному суспільстві було б закономірним, що досвід у різних сферах права давав би юристам більш широку перспективу обізнаності в законі та правових питаннях, що виникають у

81 «*Walston проти Норвегії*» (ухв.), № 37372/97, 11 грудня 2001 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22133>.

82 «*Wettstein проти Швейцарії*», № 33958/96, 21 грудня 2000 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59102>.

83 «*Puolitaival та Pirttiahо проти Фінляндії*» № 54857/00, 23 листопада 2004 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67559>.

суспільстві, а тому зробив би їх більш кваліфікованими у своїй професії⁸⁴. У цій справі ЄСПЛ визнав достатнім так званий «оохолоджувальний» період (cooling-off period) тривалістю 4 роки для того, аби констатувати відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

б) Надання представником сторони правової допомоги судді як стороні в іншій справі

Цікавою з точки зору можливості надання представником сторони правової допомоги самому судді в минулому є справа «*А. та В. проти Мальти*». У цій справі заявник скаржився на порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через те, що представником протилежної сторони виступав колишній адвокат судді у справі про її розлучення з чоловіком, провадження в якій завершилося за сім місяців до розгляду справи заявника. Аналізуючи зазначені підстави для відводу, ЄСПЛ не знайшов порушення вимоги неупередженості суддів, зауваживши, що минуло достатньо часу, щоб розмити професійні зв'язки й розвіяти будь-які побоювання щодо упередженості. Не було надано жодних доказів, які свідчили б про те, що після закінчення професійних стосунків між суддею та адвокатом протилежної сторони залишалися будь-які підстави (як-от вдячність) для сумнівів у неупередженості судді. Крім того, адвокат заявників знав про цю ситуацію раніше, проте не повідомив свого клієнта⁸⁵.

в) Попередня участь судді в іншій процесуальній ролі у кримінальних провадженнях

Зазначена група справ охоплює випадки, коли особа, перш ніж стати суддею, безпосередньо брала участь у кримінальному провадженні в іншому процесуальному статусі або, в окремих випадках, навіть просто обіймала посади в органах, що здійснюють досудове розслідування, або прокуратурі. Так, у справі «*Piersack проти Бельгії*»⁸⁶ суддя, який був головуючим у кримінальній справі, до того, як стати суддею, обіймав посаду голови структурного підрозділу прокуратури, який безпосередньо підтримував обвинувачення проти заявника в суді. Ця ситуація була визнана ЄСПЛ несумісною із вимогою неупередженості суду.

У справі «*Kezerashvili проти Грузії*» сумніви заявника щодо неупередженості одного із суддів Верховного Суду обґрунтовувалися тим, що суддя донедавна обіймав посаду Генерального прокурора Грузії, зокрема тоді, коли касаційна скарга у справі заявника вже перебувала на розгляді у Верховному Суді. У цій справі ЄСПЛ підкреслив, що сам факт того, що суддя колись працював у прокуратурі, не є підставою для його відводу. Водночас у цій справі суддя був призначений на посаду Генерального прокурора через місяць після подання касаційної скарги до Верховного Суду, отже, мав можливість відкликати таку скаргу у справі, яка мала політично чутливий контекст. На думку ЄСПЛ, поєднання зазначених вище елементів могло створити враження, що суддя продовжував підтримувати касаційну скаргу в резонансній справі заявника під час свого перебування на посаді Генерального прокурора, маючи при цьому доступ до внутрішньої інформації про стратегію прокуратури щодо ведення кримінального провадження проти заявника, беручи до уваги відоме становище останнього й політичну чутливість такого кримінального провадження. Тож ЄСПЛ дійшов висновку про обґрунтованість сумнівів щодо об'єктивної неупередженості Верховного Суду у справі заявника⁸⁷.

2.4. Відсутність сторони обвинувачення та перебирання судом на себе її повноважень

Окремо слід звернути увагу на випадки, коли ЄСПЛ знаходить порушення неупередженості суду через те, що суд перебирає на себе повноваження сторони обвинувачення, зокрема у

84 «*Puolitaival ma Pirttiaho проти Фінляндії*», № 54857/00, 23 листопада 2004 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67559>.

85 «*А. та В. проти Мальти*», № 4986/24, 24 червня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-243783>.

86 «*Piersack проти Бельгії*», № 8692/79, 01 жовтня 1982 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57557>.

87 «*Kezerashvili проти Грузії*», № 11027/22, 05 грудня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238276>.

справах про адміністративні правопорушення. У цій групі справ ЄСПЛ звертає увагу передусім не на фактичну присутність сторони обвинувачення в судовому засіданні, а на активність відповідних суб'єктів з точки зору принципу змагальності. Так, у справі «Гайдашевський проти України» ЄСПЛ знайшов порушення вимоги неупередженості суду через те, що апеляційний суд не викликав у судові засідання ані прокурора, ані працівника поліції, який склав протокол про адміністративне правопорушення щодо заявника, як наслідок, жоден з уповноважених суб'єктів не підтримав позицію обвинувачення під час засідання. Попри цей факт і твердження заявника щодо його невинуватості під час судового засідання, апеляційний суд залишив постанову про визнання заявника винуватим без змін, адже апеляційний суд за власною ініціативою долучив до справи ключові докази (акт медичного огляду та пояснення щодо його змісту) і використав їх у своїй постанові для спростування наведених стороною захисту аргументів, чим створив враження плутанини між ролями прокурора та судді, даючи підстави для законних сумнівів щодо безсторонності суду⁸⁸.

Водночас у справі «Фігурка проти України» ЄСПЛ констатував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ в подібній ситуації за відсутності в судовому засіданні сторони обвинувачення, адже в цій справі апеляційний суд лише розглянув та оцінив докази, подані проти заявника, не збираючи докази за власною ініціативою, чим забезпечив принцип змагальності й не посів місце сторони обвинувачення⁸⁹.

2.5. Родинні зв'язки судді з учасниками справи та їхніми представниками

Безумовною підставою для відводу судді є наявність між ним та учасниками справи або їхніми представниками родинних відносин. Цікавим з огляду на це є питання щодо ступенів споріднення. Так, покажемо у цьому контексті рішення у справі «Micallef проти Мальти», у якій порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ було визнане через те, що один із суддів, що входив до складу колегії, яка розглядала справу заявника, був дядьком адвоката протилежної сторони та братом адвоката, який представляв сторону в суді першої інстанції. У цій справі ЄСПЛ зауважив, що мав місце недолік мальтійського законодавства, яке передбачало необхідність відводу судді лише за наявності першого ступеня споріднення між суддею та адвокатом сторони, через що аргументи заявника щодо неупередженості судді були відхилені на національному рівні. Крім того, обов'язок самовідводу судді в цій ситуації також був відсутній відповідно до норм національного законодавства⁹⁰. Прикметно, що вже під час розгляду відповідної справи в ЄСПЛ зазначена вада мальтійського законодавства була виправлена. Водночас ЄСПЛ підкреслив, що подібні ситуації часто виникають у невеликих країнах, зауваживши, що скарги щодо неупередженості суддів не повинні паралізувати правову систему держави-відповідача, і що в невеликих юрисдикціях надмірно жорсткі стандарти стосовно таких клопотань можуть становити надмірний тягар для здійснення правосуддя⁹¹.

ЄСПЛ виходить із того, що сама по собі наявність кровного споріднення між працівником юридичної фірми, яка представляє сторону у справі, та суддею, який таку справу розглядає, може породжувати сумніви в упередженості судді, проте, на думку ЄСПЛ, не є безумовною підставою для відводу⁹². У таких випадках виправданість побоювань щодо неупередженості судді потрібно оцінити з урахуванням обставин конкретної справи й таких критеріїв:

- а) залучення особи, яка є родичем судді, до участі в конкретній справі, її роль і ступінь залучення;
- б) посада такої особи;

88 «Гайдашевський проти України», № 11553/21, 06 лютого 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-241577>.

89 «Фігурка проти України», № 28232/22, 16 листопада 2023 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-228845>.

90 «Micallef проти Мальти» [ВП], № 17056/06, 15 жовтня 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

91 «А. К. проти Ліхтенштейну», № 38191/12, § 82, 09 липня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155824>.

92 «Ramljak проти Хорватії», № 5856/13, § 29, 27 червня 2017 року. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-174624>.

- в) розмір юридичної фірми;
- г) організаційна структура юридичної фірми;
- д) фінансова важливість справи для фірми;
- е) будь-який можливий фінансовий інтерес або потенційні вигоди (та їх розмір), які отримує така особа⁹³.

У цьому контексті ЄСПЛ наголошує на важливості видимості неупередженості (*appearances*). Якщо наявна інформація, яка дає підстави для сумнівів або видимості упередження, її потрібно розкрити на початку провадження, за наслідками чого має бути проведене оцінювання з урахуванням різних чинників, щоб визначити, чи дійсно необхідний відвід судді. Це важлива процесуальна гарантія, необхідна для адекватного забезпечення об'єктивної та суб'єктивної неупередженості⁹⁴.

Так, у справі «*Ghulyan проти Вірменії*» наявність упередженості судді була визнана через те, що останній мав близькі родинні зв'язки із представником відповідача. Зокрема, суддя був братом засновниці юридичної компанії, яка представляла процесуального опонента заявника, та братом-близнюком одного з адвокатів, що працювали в цій фірмі. І хоча родичі судді не брали участі в судових засіданнях, а клієнта в суді представляв інший юрист цієї компанії, вони все ж контактували зі стороною у справі до розгляду справи в суді. У цьому випадку ЄСПЛ зауважив, що, виходячи з обставин справи, невідомо, чи засновники фірми брали активну участь у підготовці зазначеної справи, однак було достеменно відомо, що брат-близнюк судді брав активну участь у підготовці справи до судового розгляду, що з очевидністю створює обґрунтовані сумніви в упередженості суду⁹⁵.

У низці справ ЄСПЛ визнавав порушення вимоги об'єктивної неупередженості через наявність родинних зв'язків між представником сторони та суддею в різних категоріях справ, наприклад, у таких випадках:

- чоловік судді очолював досудове розслідування у кримінальній справі, яку вона розглядала («*Dorozhko та Pozharskiy проти Естонії*»)⁹⁶;
- представником процесуального опонента заявника був тесть судді, у якого в юридичній фірмі також працювали син і невістка судді («*Nicholas проти Кіпру*»)⁹⁷;
- син одного із суддів, які розглядали справу в касаційному провадженні, був прокурором у справі («*Daineliene проти Литви*»)⁹⁸;
- син судді був стажером у юридичній фірмі, яка представляла процесуального опонента заявника й налічувала лише двох адвокатів, котрі були його безпосередніми керівниками, що виплачували йому заробітну плату («*Ramljak проти Хорватії*», «*Koulias проти Кіпру*»)⁹⁹;
- двоє із трьох суддів, які розглядали справу, мали зв'язок з обвинуваченням: брат одного із суддів був членом слідчої групи, яка працювала над кримінальною справою заявників і зібрала більшість доказів обвинувачення, а син іншого судді був працівником прокуратури й безпосередньо підпорядковувався прокурору, який займав посаду керівника слідчої групи у справі заявників («*Huseyn та інші проти Азербайджану*»)¹⁰⁰;
- син судді незадовго до розгляду справи працював головою юридичного відділу банку, який був процесуальним опонентом заявників, і після звільнення також надавав цьому

93 «*Ghulyan проти Вірменії*», № 36443/13, 24 січня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186124>.

94 «*Ghulyan проти Вірменії*», № 36443/13, 24 січня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186124>.

95 «*Ghulyan проти Вірменії*», № 36443/13, 24 січня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186124>.

96 «*Dorozhko та Pozharskiy проти Естонії*», № 14659/04, 24 квітня 2008 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86052>.

97 «*Nicholas проти Кіпру*», № 63246/10, 09 січня 2018 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179878>.

98 «*Daineliene проти Литви*», № 23532/14, 16 жовтня 2018 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186770>.

99 «*Ramljak проти Хорватії*», № 5856/13, 27 червня 2017 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-174624>; «*Koulias проти Кіпру*», № 48781/12, 26 травня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202521>.

100 «*Huseyn та інші проти Азербайджану*», № 35485/05, 26 липня 2011 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105823>.

Водночас ЄСПЛ звертає увагу, що той факт, що суддя стикається або часто зустрічається із законними представниками сторони під час зустрічей або на заходах, не пов'язаних з конкретною справою, сам по собі не викликає об'єктивно виправданих побоювань щодо безсторонності такого судді¹⁰².

2.6. Родинні чи інші зв'язки між помічником судді та представниками сторони у справі, попередня участь у провадженні помічника судді в іншій процесуальній ролі

Прикметно, що останнім часом перед ЄСПЛ постало питання щодо того, чи можуть виникати сумніви в неупередженості судді через певні зв'язки не лише самого судді, а й його помічника з учасниками справи або їхніми представниками. У цьому контексті варто звернути увагу на Висновок Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) № 22 (2019) щодо ролі помічників суддів, у якому підкреслюється, що сторони, які приходять до суду, розраховують на неупередженість не лише судді, а й помічника судді, що допомагає йому в роботі над справою. Відповідно, помічники суддів зобов'язані інформувати про наявність будь-якого конфлікту інтересів. Крім того, державам-членам слід розглянути питання про запровадження норм, які зобов'язують помічників суддів заявляти самовідвід за тими самими критеріями, які застосовуються до самовідводу судді. КРЕС рекомендує державам-членам розглянути можливість ухвалення нормативного акта, який дозволяв би сторонам заявляти відвід помічникові судді¹⁰³.

ЄСПЛ також підкреслює, що концепція справедливого судочинства, закладена у ст. 6 ЄКПЛ, передбачає, серед іншого, неупередженість судового процесу загалом. У таких ситуаціях на карту поставлена довіра громадськості до системи правосуддя, коли сприйняття зі сторони має велике значення. Відповідно, відсутність внутрішніх процесуальних правил, що встановлюють професійні й етичні стандарти для помічників суддів, і нездатність виявити й урегулювати потенційні конфлікти інтересів (наприклад, у випадку сімейних зв'язків між помічником судді та стороною провадження або її представником) може зашкодити неупередженості судового процесу загалом¹⁰⁴.

Так, у справі «*Tsulukidze та Rusulashvili проти Грузії*» ЄСПЛ розглянув питання щодо упередженості суду, обґрунтоване тим, що адвокат компанії-відповідача у справі був батьком помічниці судді, який розглядав справу заявника. Центральним аспектом, на який звернув увагу ЄСПЛ у цій справі, стало питання статусу й повноважень помічників суддів у національних правових системах. У зв'язку з цим ЄСПЛ зауважив, що в грузинській системі помічники суддів є державними службовцями, які призначаються головою суду й обираються з числа юристів, що мають щонайменше один-два роки відповідного професійного досвіду та пройшли спеціальну програму підготовки. Обов'язки помічника судді зводяться до надання адміністративної допомоги суддям і виконання на їхнє прохання юридичних завдань на кшталт проведення юридичних досліджень або підготовки певних процесуальних документів. Водночас, хоча роль помічника судді є переважно адміністративною за своєю природою, на практиці існує окрема група головних консультантів — помічників суддів, обов'язки яких переважно полягають у юридичній роботі, включно зі складанням процесуальних документів. Крім того, суддя може доручити своєму помічнику підготувати справу до розгляду. Зважаючи на таке широке формулювання функцій помічників суддів, ЄСПЛ дійшов висновку, що їхня робота має не лише адміністративний характер, підкресливши, що залежно від конкретних завдань, доручених помічнику судді, його участь може мати суттєве значення для судового процесу, а отже, особа, яка виконує ці завдан-

101 «*Sigurdur Einarsson та інші проти Ісландії*», № 39757/15, 04 червня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193494>.

102 «*SPRL Projet Pilote Garoube проти Франції*» (ухв.), № 58986/13, 10 квітня 2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182949>.

103 Висновок № 22 (2019) Консультативної ради європейських суддів «Про помічників суддів» від 07 листопада 2019 року. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/visnovok_22_kres.pdf.

104 «*Tsulukidze та Rusulashvili проти Грузії*», № 44681/21, 17256/22, 29 серпня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235473>.

ня, повинна бути неупередженою. Аналізуючи роль помічниці судді в конкретній справі, ЄСПЛ зауважив, що жодна зі сторін не змогла надати інформацію про те, чи виконувала помічниця судді під час розгляду справи завдання, які можна вважати такими, що належать до компетенції суддів, а також щодо її функцій і конкретної ролі у провадженні. Тож ЄСПЛ дійшов висновку, що в цій справі слід виходити із загальних положень щодо суддівської неупередженості з точки зору об'єктивного критерію, і констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹⁰⁵.

Окремо в цьому контексті слід звернути увагу на аргументацію ЄСПЛ щодо процедурних моментів заявленого відводу. Так, ЄСПЛ зауважив, що, оскільки помічники суддів не мають процесуального статусу в провадженні і у законодавстві Грузії відсутня процедура їхнього відводу, єдиним засобом правового захисту, який мали заявники у своєму розпорядженні, було клопотання про відвід судді на підставі ч. 1d ст. 31 ЦПК Грузії («існування будь-яких інших обставин, які можуть поставити під сумнів неупередженість судді»). Судова колегія, яка розглядала клопотання про відвід судді, просто дійшла висновку, не розглядаючи характер та обсяг участі помічника судді у провадженні й потенційного конфлікту інтересів, що факт її «впливу» на судовий процес і, зокрема, на суддю, не був встановлений. Проте у справах заявників йшлося про ймовірну упередженість колегії з точки зору об'єктивного тесту неупередженості. Отже, питання полягало не у «впливі», як його сформулював Верховний Суд, а у видимості неупередженості й у тому, чи існували встановлені факти, які могли б викликати сумніви щодо неупередженості суду з точки зору стороннього спостерігача. Від Верховного Суду очікувалося вирішення питання про те, чи можна вважати об'єктивно виправданими побоювання заявників щодо неупередженості судді, що впливають з потенційного конфлікту інтересів його помічниці. Він міг би зробити це, проаналізувавши роль і функції такої помічниці судді й застосувавши внутрішні процедури, що встановлюють відповідні професійні та етичні стандарти. Досить поверховий розгляд тверджень заявників, під час якого не враховувалася ситуація, пов'язана з потенційним конфліктом інтересів помічниці судді, не розвіяв побоювань заявників щодо неупередженості судді. Заявники не знали, яку роль відігравала помічниця судді під час розгляду їхньої справи, а Верховний Суд не з'ясував обставини її участі, тим самим не розвіявши сумніви заявників щодо неупередженості судді¹⁰⁶.

Водночас до протилежного висновку про відсутність сумнівів у неупередженості суду ЄСПЛ дійшов у справі «*Bellizzi проти Мальти*», у якій заявник скаржився на упередженість Конституційного Суду, оскільки юрисконсульт секретаріату (помічниця судді) офісу Голови Конституційного Суду в минулому входила до групи юристів, які представляли інтереси протилежної сторони у справі. Своє побоювання заявник обґрунтував тим, що за своєю посадою відповідно до норм національного законодавства помічник судді має асистувати в судовому процесі та за запитом суду брати участь у розгляді справи, заслуховувати показання свідків і досліджувати письмові докази, які мають значення для справи, отримувати документи щодо проведення судових засідань за запитом суду, встановлювати процесуальні строки для подання доказів або інших документів сторін, а також складати висновки щодо справ, переданих до суду. Тобто судові помічники наділені широким колом повноважень у національній правовій системі. Досліджуючи обставини справи, ЄСПЛ зауважив, що помічниця судді в цій справі дійсно протягом кількох місяців представляла інтереси протилежної сторони, що мало місце майже за шість років до того, як було ухвалене рішення Конституційного Суду у цій справі. Водночас національним судом було надано чітку відповідь стосовно того, що зазначена особа не брала участі у провадженні як помічниця судді, матеріали справи також не містять доказів цього. У зв'язку із цим ЄСПЛ визнав відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо неупередженості суду¹⁰⁷.

На підставі наведених справ можна зробити висновок про те, що зв'язки учасників справи та їхніх представників з помічниками суддів, за умови наділення останніх широкими повноваженнями за національним законодавством, можуть породжувати сумніви в неупередженості суду. Зважаючи на відсутність на рівні національного законодавства інституту відводу помічника судді, відвід судді в такому разі може розглядатися як ефективний засіб правового захисту. У таких випадках ЄСПЛ аналізує:

105 «*Tsulukidze ma Rusulashvili проти Грузії*», № 44681/21, 17256/22, 29 серпня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235473>.

106 «*Tsulukidze ma Rusulashvili проти Грузії*», № 44681/21, 17256/22, 29 серпня 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235473>.

107 «*Bellizzi проти Мальти*», № 46575/09, 21 червня 2011 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105219>.

- а) коло повноважень помічника судді за національним законодавством,
 б) роль помічника судді в конкретному судовому провадженні.

2.7. Фінансова заінтересованість і фінансова пов'язаність судді з учасниками справи

а) Опосередкована фінансова заінтересованість суду

Хрестоматійною в цьому контексті є справа «Білуха проти України», у якій ЄСПЛ визнав порушення вимоги щодо неупередженості суддів через те, що голова суду, у якому розглядалася справа заявниці, попросив і безкоштовно отримав обладнання для суду від відповідача у справі. Заявниця скаржилася за п. 1 ст. 6 ЄСПЛ на несприхильність суду й безпосередньо голови цього суду, який розглядав її справу. Скарга обґрунтовувалася тим, що компанія-відповідач безкоштовно забезпечила суд ґратами для вікон і надала комп'ютерну техніку, а також відремонтувала опалення в суді, що породжувало об'єктивні сумніви щодо упередженості суду з огляду на те, що саме його голова, який розглядав справу заявниці, відповідав за матеріально-технічне забезпечення суду¹⁰⁸.

В іншій справі «Cosmos Maritime Trading and Shipping Agency проти України» компанія-заявник порушила процедуру банкрутства державного підприємства. Справа розглядалася судом, який розташовувався в будівлі, що незадовго до порушення процедури банкрутства, коли компанія вже відчувала значні фінансові труднощі, належала цій компанії, через що заявник вважав суд у його справі упередженим. ЄСПЛ констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через відсутність об'єктивної неупередженості¹⁰⁹.

б) Інша оплачувана робота судді

Класичним прикладом випадків наявності фінансової пов'язаності судді зі стороною у справі є також провадження, у яких судді, працюючи професорами юридичних факультетів, розглядали справи за участі університетів, в яких вони викладали¹¹⁰. У таких справах ЄСПЛ зазначав, що суддя мав регулярні, тісні й оплачувані професійні стосунки з університетом під час виконання своїх обов'язків, що порушувало гарантії заявників на розгляд справи неупередженим судом¹¹¹.

У справі «Syndicat National des Journalistes et Autres проти Франції» заявники скаржилися на упередженість суддів касаційного суду через те, що останні мали регулярні зв'язки з відповідачем — видавничою групою, брали участь у навчальних заходах і семінарах, які проводилися відповідачем, отримуючи за це гонорари. Відповідні дії суддів на національному рівні стали також предметом дисциплінарного провадження, за результатами якого було встановлено, що хоча «регулярна та оплачувана участь трьох суддів у навчальних днях, організованих компанією» становила собою «зв'язок інтересів» між суддею та сторонами й вимагала самовідводу, проте ступінь тяжкості порушення не був таким, що вимагав накладення дисциплінарного стягнення. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ визнав давні професійні стосунки між суддями й відповідачем такими, що підтверджують регулярний характер взаємодії та принаймні певну послідовність у відносинах, які вони підтримували. Водночас відповідач сплачував трьом суддям приблизно 1000 євро за день роботи й від 500 до 600 євро за пів дня роботи, що не можна вважати незначними сумами, навіть з огляду на одноразовий та епізодичний характер виплат, оскільки винагорода за один робочий день була еквівалентна сумі мінімальної заробітної плати у Франції за вирахуванням податків. У цій справі ЄСПЛ, оцінюючи аргументи французьких суддів під час вирішення питання про відвід (зокрема,

108 «Білуха проти України», № 33949/02, 09 листопада 2006 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77950>.

109 «Cosmos Maritime Trading and Shipping Agency проти України», № 53427/09, 27 червня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193993>.

110 «Pescador Valero проти Іспанії», № 62435/00, 17 червня 2003 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61149>; «Blesa Rodriguez проти Іспанії», № 61131/12, 01 грудня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158950>.

111 «Blesa Rodriguez проти Іспанії», № 61131/12, 01 грудня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158950>.

складність справи, бажання уникнути її передання на розгляд колегії, що складається із суддів, які не мають спеціалізації для розгляду відповідної справи, й той факт, що результат відповідав би усталеній практиці касаційного суду), підкреслив, що такі аргументи не можна класти на шальки терезів із вимогами неупередженості суду, адже останні мають переважаче значення в контексті гарантій права на справедливий суд. А тому було констатоване порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹¹².

в) Опосередкована фінансова заінтересованість суддів через їхніх родичів

Фінансова заінтересованість судді може бути опосередкованою та стосуватися родичів такого судді. Так, у справі «*Petur Thor Sigurdsson проти Ісландії*» заявник скаржився на упередженість суду через близькі фінансові зв'язки між чоловіком судді, яка розглядала справу заявника, і Національним банком Ісландії, який був процесуальним опонентом заявника. Із матеріалів справи вбачається, що чоловік судді мав значні борги перед банком, і надалі була укладена угода щодо врегулювання боргу між чоловіком судді та банком, у якості застави за яким було надане майно судді. За цією домовленістю чоловік судді був звільнений від 75 відсотків свого боргу, і в цей час справа заявника вже знаходилася на розгляді у Верховному Суді Ісландії. Зважаючи на зазначене й роль судді в цій домовленості, ЄСПЛ визнав сумніви в неупередженості судді цілком обґрунтованими¹¹³.

У справі «*NDI SOPOT S.A. проти Північної Македонії*» ставилося питання про неупередженість судді, яка була головуючою колегії суддів апеляційного суду, що розглядала справу про визнання та виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу в той час, коли чоловік судді працював у компанії, яка була учасником справи. У цій справі ЄСПЛ підкреслює необхідність розкриття суддею інформації, що може свідчити про упередженість. Передусім ЄСПЛ звернув увагу на те, що суддя не могла не знати, що її чоловік працював у компанії-боржнику, що була учасником цього провадження, проте вона не розкрила цю інформацію, як того вимагало процесуальне законодавство. До того ж суддя мала б проявити вищий рівень ретельності, враховуючи той факт, що під час провадження було порушено питання про можливу упередженість одного з арбітрів через зв'язки останнього з особою, яка, за твердженням компанії-боржника, була пов'язана з компанією-заявником. З огляду на важливість видимості неупередженості суду, про пов'язаність чоловіка судді й учасника справи слід було повідомити на початку провадження, щоб визначити, чи дійсно необхідним був відвід у цій справі. Однак, оскільки цього не було зроблено, компанія-заявник виявила оскаржуваний зв'язок лише після ухвалення рішення у справі¹¹⁴.

г) Пов'язаність суддів із фінансовими установами

Окремо слід зупинитися на групі справ, пов'язаних із банківською кризою в Ісландії, у яких ЄСПЛ розглядав питання стосовно достатніх підстав для сумнівів у неупередженості суддів через те, що останні мали депозити у фінансових установах або інші зв'язки з ними. У цій групі справ важливим є алгоритм встановлення зв'язку між суддею та фінансовою установою і ступінь впливу банкрутства такої установи на фінансове становище судді.

Так, у справі «*Sigríður Elín Sigfúsdóttir проти Ісландії*» заявниця скаржилася на упередженість суду, оскільки справа про притягнення її до кримінальної відповідальності за злочини на фінансовому ринку, що спричинили банкрутство банку, у якому вона займала керівну посаду, розглядалася колегією з п'яти суддів, і принаймні троє з них були пов'язані з цією фінансовою установою. Аналізуючи обставини справи, ЄСПЛ зазначив, що в цьому випадку він має визначити, чи були права суддів як акціонерів банку, у якому працювала заявниця, та їхні збитки такими, що можуть свідчити про упередженість з боку Верховного Суду. Для цього ЄСПЛ окремо оцінював наслідки банкрутства банку для кожного з трьох суддів.

Так, щодо першої судді ЄСПЛ зазначив, що, згідно з наданою сторонами інформацією, вона ніколи не володіла акціями збанкрутілого банку, що був стороною у справі. На думку ЄСПЛ, для того,

112 «*Syndicat National des Journalistes et Autres проти Франції*», № 41236/18, 14 грудня 2023 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-229417>.

113 «*Petur Thor Sigurdsson проти Ісландії*», № 39731/98, 10 квітня 2003 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61020>.

114 «*NDI SOPOT S.A. проти Північної Македонії*», № 6035/17, 26 листопада 2024 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238102>.

щоб можна було поставити під сумнів неупередженість судді, фінансові інтереси відповідного судді мають бути безпосередньо пов'язані з предметом спору. Оскільки в цій справі розглядалося питання про кримінальну відповідальність заявниці, пов'язані із її перебуванням на посаді директорки банку та членкині кредитного комітету банку, а суддя не мала жодних акцій у цьому банку, така суддя не мала прямого інтересу в результаті судового розгляду, а тому не було підстав ставити під сумнів її неупередженість. Той факт, що вона мала акції в іншому банку, а також інші інвестиції, які були втрачені в результаті банківської кризи, не змінює цього висновку.

Щодо другого судді ЄСПЛ зауважив, що він володів акціями банку за номінальною вартістю 87 383 ісландські крони, які, за словами заявника, мали вартість 1 738 922 ісландські крони (приблизно 12 830 євро) на момент банкрутства банку та втрати його акцій. Відповідно до національного законодавства поріг, що вимагав необхідності отримання суддею дозволу від Комітету з питань судочинства на володіння акціями юридичної особи, становив 3 000 000 ісландських крон. Отже, вартість акцій судді в банку на момент його банкрутства не досягла цього порогу. А тому, беручи до уваги обставини справи, ЄСПЛ дійшов висновку, що акціонерна частка другого судді в банку та її втрата в жовтні 2008 року не досягли рівня, який викликав би в заявниці об'єктивно виправдані побоювання щодо відсутності неупередженості.

Щодо третього судді ЄСПЛ зазначив, що він володів акціями банку номінальною вартістю 428 075 ісландських крон, які були втрачені 08 жовтня 2008 року, тобто до його призначення суддею Верховного Суду у 2010 році. За словами Уряду, його збитки склали 8 518 692 ісландських крон (приблизно 62 860 євро), що майже втричі перевищувало суму, яка викликала б необхідність отримання дозволу від Комітету з питань судочинства на володіння такими акціями. Тобто його збитки були суттєвими, навіть якщо порівнювати з його річним заробітком як професора права у 2008 та 2009 роках. Крім того, ЄСПЛ підкреслив, що справа заявника стосувалася власне поведінки керівництва банку безпосередньо перед його банкрутством в жовтні 2008 року. У цьому контексті значення мають збитки на момент банкрутства банку, а не фінансове становище судді на момент судового розгляду. Тож заявниця могла обґрунтовано вважати, що питання, яке розглядалося, мало велике значення для тих акціонерів, які зазнали збитків на момент банкрутства банку, у тому числі для цього судді. ЄСПЛ зауважив, що Комітет з питань судочинства справді вважав, що такі фінансові інтереси судді в банку викликали обґрунтовані побоювання щодо того, що колегія у справі заявника не мала необхідної неупередженості через понесені суддею збитки. Зазначених вище міркувань було достатньо, щоб ЄСПЛ дійшов висновку, що через участь такого судді у справі провадження у Верховному Суді було упередженим¹¹⁵.

Аналогічні міркування були висловлені й у низці інших справ з подібними обставинами¹¹⁶. У цьому контексті ЄСПЛ щоразу підкреслює, що для того, щоб неупередженість судді була поставлена під сумнів, фінансові інтереси відповідного судді мають бути безпосередньо пов'язані з предметом спору на національному рівні, зокрема, оцінюючи об'єктивну неупередженість суддів, ЄСПЛ покликаний визначити, чи були збитки, пов'язані з частками суддів у банках та інвестиціями в акціонерні фонди, такого характеру та ступеня, що викликали об'єктивно обґрунтовані побоювання щодо їхньої неупередженості в конкретній справі¹¹⁷.

2.8. Участь судді в інших провадженнях зі сторонами справи, учасниками справи, їхніми представниками

У справі «Ситник проти України» заявник скаржився на порушення неупередженості суду через те, що суддя, який розглядав його справу про притягнення до адміністративної відповідальності, водночас виступав свідком в іншому кримінальному провадженні за обвинуваченням колишнього

115 «Sigríður Elín Sigfúsdóttir *проти* Ісландії», № 41382/17, 25 лютого 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201329>.

116 «Bjarki H. Diego *проти* Ісландії», № 30965/17, 15 березня 2022 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216184>; «Johannes Baldursson *ма* Birkir Kristinnsson *проти* Ісландії», № 14175/16, 21 січня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-240184>.

117 «Johannes Baldursson *ма* Birkir Kristinnsson *проти* Ісландії», № 14175/16, 21 січня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-240184>.

прокурора в отриманні хабаря з метою його передачі іншому судді. На думку заявника, це свідчило про реальну можливість органів прокуратури й конкретного прокурора, який брав участь як у провадженні заявника, так і в кримінальній справі, у якій суддя виступав свідком, змінити процесуальний статус судді зі свідка на підозрюваного в будь-який момент. Аналізуючи обставини цієї справи, ЄСПЛ визнав порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ в частині об'єктивного критерію неупередженості суду через можливу залежність судді від однієї зі сторін у справі, зокрема — прокуратури¹¹⁸.

2.9. Особиста ворожнеча або дружні стосунки судді та учасників справи або їхніх представників

У деяких справах ЄСПЛ знаходив порушення неупередженості суддів через особисті дружні або ворожі стосунки судді з учасниками справи або їхніми представниками. Наприклад, у справі «*Tosono та Profesorii Prometeisti проти Молдови*» було визнане порушення, оскільки справа, де однією зі сторін була адміністрація школи, розглядалася суддею, чий син був виключений із цієї школи за три роки до розгляду справи, що мало наслідком погрози з боку судді помститися шкільній адміністрації¹¹⁹.

В іншій справі «*Skrlj проти Хорватії*» заявник зауважував, що суддя, який розглядав його справу, лише за декілька днів до того, як винести вирок у цій справі, в іншому провадженні за його участю задовольнив відвід через те, що між ним і матір'ю заявника, яка також була суддею цього суду, існувала ворожнеча та тривалий конфлікт, що свідчило про усвідомлення суддею, який розглядав справу, обставин, що обґрунтовують необхідність його відводу в новій справі заявника. Проте в цій справі суддя не заявив самовідвід. На думку заявника, визнання суддею наявності підстав для сумнівів у його упередженості в одній справі мало стати підставою для його відсторонення і в іншій справі. У цьому випадку ЄСПЛ констатував порушення суб'єктивної неупередженості суду¹²⁰.

У цьому контексті також звертає на себе увагу справа «*Upite проти Латвії*», у якій заявник заявив відвід одній із суддів Верховного Суду, що входила до колегії, яка розглядала його апеляцію з питань права, через те, що раніше друком вийшла написана заявником книга, у якій були опубліковані стенограми розмов суддів Верховного Суду з працівниками одного з відомих адвокатських об'єднань, які свідчили про порушення суддями правил суддівської етики. Книга викликала неабиякий резонанс у суспільстві й у результаті була створена спеціальна комісія, яка розслідувала відповідні факти, що мало наслідком визнання двох інших суддів винними в неетичній поведінці. Заява про відвід судді в цій справі базувалася на двох фактах: по-перше, у зазначеній книзі було опубліковано дві розмови судді, яка розглядала справу; по-друге, представник відповідача раніше працював у Верховному Суді. ЄСПЛ, розглядаючи цю справу, зазначив, по-перше, що із заяви не випливають жодні факти, які свідчили б про упередженість судді в конкретній справі заявника, причому за результатами розслідування комісії суддю не було визнано винною в порушеннях правил суддівської етики; по-друге, сам лише той факт, що представник відповідача працював у Верховному Суді, не свідчить про певні його зв'язки з відповідною суддею. Зважаючи на зазначене, не було визнано порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹²¹.

У справі «*Antonyan проти Вірменії*» ЄСПЛ розглядав питання щодо сумнівів у неупередженості Голови Вищої судової ради. До обрання на цю посаду останній був Міністром юстиції, і його заступник порушив дисциплінарне провадження проти заявника. Заявник стверджував, що Міністр юстиції та його заступник перебували у дружніх відносинах та були колишніми діловими партнерами. Більш того, дружина Голови Вищої судової ради та заступник Міністра юстиції володіли відповідно сорока та шістьдесятьма відсотками акцій юридичної фірми. За словами заявника, хоча заступник Міністра юстиції передав свої акції в довірче управління, він продовжував отримувати

118 «*Ситник проти України*», № 16497/20, 24 квітня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242999>.

119 «*Tosono та Profesorii Prometeisti проти Молдови*», № 32263/03, 26 червня 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81193>.

120 «*Skrlj проти Хорватії*», № 32853/13, 11 липня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-194299>.

121 «*Upite проти Латвії*», № 7636/08, 01 вересня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165751>.

прибуток від діяльності юридичної фірми як її власник. Аналізуючи обставини цієї справи, ЄСПЛ зауважив, що Голова Вищої судової ради й заступник Міністра юстиції були друзями, а їхні сім'ї, схоже, мали спільне джерело доходу, оскільки, хоча заступник Міністра юстиції більше не мав жодного впливу на бізнес із дружиною голови Вищої судової ради, він все ж залишався власником акцій і, відповідно, «діловим партнером» Голови Вищої судової ради, хоча й через юридичну фірму його дружини. З інтерв'ю Голови Вищої судової ради також випливає, що саме дружні стосунки під час його перебування на посаді Міністра юстиції, спонукали його призначити своїм заступником саме цю особу. Вищенаведені факти, на думку ЄСПЛ, вказують на дуже тісні стосунки між Головою Вищої судової ради (членом органу, що здійснює судові функції) та заступником Міністра юстиції (стороною у справі), що виходили за рамки професійних стосунків як колишніх колег. Тому ЄСПЛ у цій справі констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹²². Прикметно, що у своєму рішенні ЄСПЛ також посилається на п. 90 Коментаря до Бангалорських принципів, згідно з яким обґрунтоване побоювання щодо упередженості судді виникає, якщо між суддею та будь-яким представником громадськості існує особиста дружба. З огляду на важливість видимості неупередженості таку інформацію слід розкрити на початку провадження, а також оцінити з урахуванням різних факторів, щоб визначити, чи дійсно потрібен відвід у цій справі¹²³.

Крім того, ЄСПЛ у цій категорії справ також звертає увагу на особливості відносин суддів та адвокатів, зауважуючи, що належне здійснення правосуддя вимагає, щоб відносини між суддями й адвокатами базувалися на загальних етичних цінностях. Судді й адвокати повинні спілкуватися таким чином, щоб не викликати сумнівів у їхній здатності виконувати свої обов'язки незалежно один від одного. Інакше довіра громадськості до судової влади була б підірвана, а ефективність судової системи — послаблена¹²⁴.

2.10. Членство у спільних організаціях та асоціаціях

В окремих випадках перед ЄСПЛ поставало питання стосовно упередженості суддів через їхню спільну участь у громадських організаціях або асоціаціях. Так, у справі «*Rustavi 2 Broadcasting Company LTD та інші проти Грузії*» ЄСПЛ визнав таким, що не породжує сумнівів в неупередженості суду, факт приналежності суддів, які розглядали справу заявника в різних судових інстанціях, до однієї професійної організації суддів — Союзу суддів Грузії¹²⁵.

В інших справах перед ЄСПЛ поставало питання стосовно можливої упередженості присяжних через їхню спільну приналежність до певних організацій зі сторонами спору та їхніми представниками. Так, у справі «*Holm проти Швеції*» побоювання заявника щодо упередженості суду були визнані виправданими, адже присяжні були членами Соціально-демократичної робітничої партії Швеції, що володіла видавництвом, яке звинуватили в наклепі за опубліковану книгу і яке було стороною у справі¹²⁶.

2.11. Розгляд судами справ, у яких ініціаторами, сторонами або учасниками провадження є судді або суди

Передусім у цій групі справ йдеться про ситуації, коли відповідно до норм національного законодавства окремі види перегляду судових рішень можуть бути ініційовані головами судів апеляцій-

122 «*Antonyan проти Вірменії*», № 3946/05, 02 жовтня 2012 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113548>.

123 Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів: Управління ООН з наркотиків та злочинності. URL: <https://hclj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komen-tari-bangalorski-9818bfb11.pdf>.

124 «*Urite проти Латвії*», № 7636/08, 01 вересня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165751>.

125 «*Rustavi 2 Broadcasting Company LTD та інші проти Грузії*», № 16812/17, 18 липня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

126 «*Holm проти Швеції*», № 14191/88, 25 листопада 1993 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57851>.

ної чи касаційної інстанції. Так, у справі «*Daktaras проти Литви*» заявник скаржився на порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через те, що склад суду, який розглядав його справу в касаційному порядку, був сформований головою колегії Верховного Суду в кримінальних справах, за касаційним поданням якого й було відкрите касаційне провадження. ЄСПЛ у цьому контексті зазначив, що, ініціювавши касаційне провадження в цій справі, голова колегії взяв на себе роль обвинувача, а також призначив склад суду й головуючого, тим самим поєднавши в собі роль сторони та судді¹²⁷.

Аналогічна ситуація склалася й у справі «*Driza проти Албанії*», у якій заявник скаржився на відсутність неупередженості Верховного Суду через те, що шестеро з п'ятнадцяти суддів, які переглядали його справу в порядку нагляду, а також голова Верховного Суду, вже розглядали його справу в касаційному порядку й ухвалили рішення не на його користь. При цьому провадження в порядку нагляду було порушене самим головою Верховного Суду, який вже ухвалював рішення не на його користь у цій самій справі. У цьому контексті ЄСПЛ зазначив, що така практика суперечить вимогам суб'єктивної неупередженості, адже жодна особа не може бути одночасно стороною та суддею у власній справі. Одночасно із цим під сумнів ставилася також об'єктивна неупередженість, адже серед п'ятнадцяти суддів, які переглядали справу заявника, шість суддів уже до цього розглядали його справу. У цій ситуації троє суддів мали вирішувати питання про те, чи допустили вони помилку, вирішуючи справу до цього, а інші троє вже висловлювали свою думку з приводу цієї справи в попередньому провадженні. Зважаючи на це, ЄСПЛ дійшов висновку, що були порушені одночасно обидва критерії неупередженості суду¹²⁸.

Водночас у справі «*Parlov-Tkalcic проти Хорватії*» ставилося питання про те, чи може голова суду своїми діями скомпрометувати всіх суддів відповідного суду й породити сумніви в їхній неупередженості. У цій справі заявниця скаржилася на упередженість суду, який розглядав цивільну справу проти неї щодо незаконного збагачення, адже за заявою голови цього суду, що не входив до складу суду, який розглядав цивільну справу заявниці, вже порушувалося кримінальне провадження проти заявниці, яке ґрунтувалося на обставинах цієї справи. Таким чином, у цьому контексті розглядалося питання щодо об'єктивної неупередженості складу суду в конкретній справі через дії голови суду, який не брав участі в розгляді справи заявниці. У цій справі ЄСПЛ визнав відсутніми законні сумніви в упередженості суду, оскільки голова суду не входив до складу суду, що розглядав апеляційну скаргу заявниці, і його повноваження відповідно до національного законодавства обмежувалися адміністративними функціями, судді не звітували перед головою щодо справ, які вони розглядали, а також голова суду не впливав на розподіл справ між суддями, а отже не мав впливу на них¹²⁹. Як видно, у зазначеній категорії справ ЄСПЛ звертає особливу увагу на повноваження суддів, що займають адміністративні посади в судах, а також на конкретні обставини справи.

У справі «*Boyan Gospodinov проти Болгарії*» заявник, якому за результатами апеляційного оскарження було призначено менший строк покарання, ніж той, протягом якого він уже перебував у слідчому ізоляторі, подав позов про відшкодування шкоди. Підсудність справи була визначена іншому суду ніж той, що розглядав його кримінальну справу в першій інстанції. Провадження в цивільній справі було зупинене до завершення розгляду іншої кримінальної справи проти нього, оскільки останнє могло вплинути на результат розгляду спору. Заявник заявив клопотання про зміну підсудності другого кримінального провадження, адже воно мало відбуватися в тому самому суді, що й перше кримінальне провадження, а отже, факт розгляду справи суддями, що працювали в суді, який був стороною в цивільному провадженні, породжував об'єктивні сумніви в упередженості суду. Проте в задоволенні клопотання про відвід заявникові було відмовлено. У результаті заявник був засуджений до подальшого відбування покарання, тривалість якого в поєднанні з першим вироком перевищила тривалість його попереднього ув'язнення, що призвело до відмови в задоволенні його цивільного позову. Зважаючи на обставини кримінального й цивільного провадження, що тривали одночасно, ЄСПЛ у цій справі визнав порушення неупередженості суду¹³⁰.

127 «*Daktaras проти Литви*», № 42095/98, 10 жовтня 2000 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58855>.

128 «*Driza проти Албанії*», № 33771/02, 13 листопада 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83245>.

129 «*Parlov-Tkalcic проти Хорватії*», № 24810/06, 22 грудня 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96426>.

130 «*Boyan Gospodinov проти Болгарії*», № 28417/07, 05 квітня 2018 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182247>.

Особливо чутливими до ризиків упередженості є справи, у яких сторонами є судді або суди.

Так, порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо неупередженості суду визнавалися в таких випадках:

- суд відмовив у задоволенні заяви про відвід усіх суддів суду, у якому розглядалася справа, незважаючи на те, що суддя цього суду, яка була головою кримінальної палати, була потерпілою у справі, у якій у результаті дорожньо-транспортної пригоди з вини заявника загинула її донька («*Mitrov проти колишньої Югославської республіки Македонія*»)¹³¹;
- суд розглянув позов, у якому він сам був відповідачем, щодо притягнення суду до відповідальності, причому відповідно до чинного законодавства сума компенсації в разі виграшу справи мала бути виплачена з бюджету цього суду («*Mihalkov проти Болгарії*»)¹³²;
- суддя, поведінку якого заявниця критикувала у статті, розглядав її справу про неповагу до суду, незважаючи на те, що він мав передати справу на розгляд іншому судді відповідно до норм національного законодавства («*Alenka Resnik проти Словенії*»; «*Mariusz Lewandowski проти Польщі*»)¹³³.

До зазначеної групи справ можна віднести й декілька справ проти України. Так, у справах «Редакція газети «Гривна» проти України» та «Газета «Україна-Центр» проти України» заявники скаржилися на відсутність об'єктивної неупередженості суду через відмову суду першої інстанції зупинити провадження у справі до розгляду Верховним Судом України питання про зміну підсудності справи. У зазначених справах проти заявників було подано позови суддями, які обіймали керівні посади в апеляційних судах та обласних радах суддів. У цих справах заявники просили Верховний Суд України передати справу до суду в іншій області, проте суди першої інстанції продовжували розгляд справи в той час, як Верховний Суд України розглядав клопотання про зміну підсудності, яке зрештою було задоволено вже після ухвалення рішення судом першої інстанції. У згаданих справах ЄСПЛ зазначив, що рішення Верховного Суду України про зміну підсудності давало підстави вважати, що побоювання підприємства-заявника щодо ризику упередженості обласних судів з огляду на важливу посаду, яку позивач обіймав у судах області, були небезпідставними. Оскільки суддя, у провадженні якого перебувала справа, не надав достатньо часу для закінчення цієї процедури, позбавивши її таким чином практичного ефекту, побоювання підприємства-заявника щодо неупередженості судді можуть вважатися об'єктивно виправданими¹³⁴.

2.12. Пов'язаність між собою суддів, що розглядають справу в різних інстанціях

Окрім пов'язаності судді, який розглядає справу, з учасниками судового процесу, на упередженість судді також може вплинути й наявність певних відносин між суддями, які розглядають справу в одному суді або судах вищої та нижчої інстанції. Передусім у цьому контексті йдеться про наявність родинних зв'язків між суддями, однак у практиці ЄСПЛ інколи виникали ситуації, які вимагали оцінити особисту пов'язаність суддів і в більш широкому контексті. Так, у справі «*Steck-Risch та інші проти Ліхтенштейну*» заявники поставили під сумнів неупередженість суду, адже суддя, що розглядав справу в суді першої інстанції, та суддя, який розглядав апеляційну скаргу на це рішення, навчалися в одному університеті, а надалі винаймали спільне приміщення під час адвокатської практики. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ звернув увагу на харак-

131 «*Mitrov проти колишньої Югославської республіки Македонія*», № 45959/09, 02 червня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163357>.

132 «*Mihalkov проти Болгарії*», № 67719/01, 10 квітня 2008 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85842>.

133 «*Alenka Resnik проти Словенії*», № 44901/05, 27 вересня 2012 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113521>; «*Mariusz lewandowski проти Польщі*», № 66484/09, 03 липня 2012 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111839>.

134 «*Редакція газети «Гривна» проти України*», № 41214/08, 16 квітня 2019 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192461>; «*Газета «Україна-Центр» проти України*», № 16695/04, 15 липня 2010 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99854>.

тер партнерства суддів під час адвокатської практики, зауваживши, що йдеться не про розподіл спільного доходу, а лише про винаймання спільних офісних приміщень, тобто їхнє партнерство не передбачало будь-якої професійної чи фінансової залежності, яка може викликати сумніви в неупередженості суду¹³⁵.

2.13. Можливість судді отримати вигоду для себе в подальших провадженнях через аналогічність статусу зі стороною у справі

Окремо в цьому контексті слід звернути увагу на можливість судді розглядати справу, якщо він має або може мати статус, аналогічний до статусу однієї зі сторін спору. У справі «*Aviso Zeta AG проти Австрії*» ЄСПЛ визнав порушення вимоги неупередженості суду, адже один із суддів Верховного Суду, що входив до складу колегії, яка переглядала рішення у справі щодо неправомірних дій компанії-заявника, унаслідок яких особи придбали акції компанії, вартість яких у подальшому значно знизилася, сам був акціонером цієї компанії та розмірковував над поданням позову через збитки, понесені ним унаслідок придбання її акцій, і за таким позовом компанія-заявник могла б бути одним із відповідачів. На думку ЄСПЛ, аргумент уряду про те, що суддя згодом вирішив утриматися від подання такого позову, є недостатнім для усунення сумнівів у його упередженості, тим більше, що сам Верховний Суд лише за два тижні до розгляду справи заявника з цих самих підстав задовольнив відвід судді в іншій справі. Крім того, ЄСПЛ зауважив, що суддя раніше повідомляв про свою можливу упередженість принаймні у двох подібних випадках, що мало наслідком його відвід у цих справах¹³⁶.

2.14. Публічні висловлювання судді до ухвалення рішення у справі, що свідчать про його упереджене ставлення до учасників справи

ЄСПЛ виходить із того, що суддя має утримуватися від будь-яких публічних висловлювань, які можуть породити сумніви в його неупередженості, адже від судових органів вимагається проявляти максимум обережності щодо справ, які вони розглядають, щоб зберегти імідж неупереджених органів. Така обережність має утримувати їх від спілкування із пресою, навіть якщо їх провокують. Нести такий обов'язок є найвищою вимогою правосуддя та піднесеною суттю судової влади¹³⁷.

Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ визнавав порушення неупередженості суду в низці справ, у яких судді вдавалися до публічних висловлювань щодо суті спору та сторін. Так, у справі «*Bushemi проти Італії*» голова суду публічно використовував висловлювання, які свідчили про те, що він уже сформував несприятливе ставлення до заявника, перш ніж розглядати справу, і його твердження породжували об'єктивні побоювання підсудного в неупередженості судді¹³⁸. У справі «*Ledentsov проти Росії*» суддя висловлювався щодо вини заявника до ухвалення рішення у справі, а коли заявник просив апеляційний суд допитати свідків, які могли підтвердити цей факт, суд визнав факт недоведеним, вирішивши не допитувати свідків і не навівши жодних мотивів свого рішення¹³⁹. В іншій справі «*Lavents проти Латвії*» було визнано суб'єктивну упередженість, адже суддя допустив публічну критику сторони захисту, висловивши здивованість тим, що підсудний вважає себе невинуватим¹⁴⁰.

135 «*Steck-Risch та інші проти Ліхтенштейну*», № 63151/00, 19 травня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69095>.

136 «*Aviso Zeta AG проти Австрії*», № 5737/14, 21 червня 2018 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183817>.

137 «*Buscemi проти Італії*», № 29569/95, 16 вересня 1999 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58304>.

138 «*Buscemi проти Італії*», № 29569/95, 16 вересня 1999 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58304>.

139 «*Ledentsov проти Росії*», № 47283/09, 21 травня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-193076>.

140 «*Lavents проти Латвії*», № 58442/00, 28 листопада 2002 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60802>.

У справі «*Morice проти Франції*» порушення об'єктивної неупередженості судді було визнано через те, що один із суддів касаційного суду, що переглядав рішення у справі про дифамацію за позовом іншого судді до адвоката, у минулому відкрито висловлював свою підтримку судді, яка була позивачем у цій справі, у зв'язку з іншою справою, у якій ця суддя була слідчим суддею, а заявник — адвокатом. Як наслідок, заявник скаржився на явне протистояння між ним і його процесуальним опонентом, у якому останній користувався прихильним ставленням судді касаційного суду як у минулому, так і під час розгляду справи¹⁴¹.

Окрему увагу в цьому контексті також слід приділити неупередженості присяжних, що також може ставитися під сумнів. Так, у справах «*Sander проти Сполученого Королівства*» та «*Remli проти Франції*» окремі присяжні допускали расистські висловлювання щодо підсудних, натомість суд жодним чином не відреагував на повідомлення про ці факти, що було визнано порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹⁴². Водночас у справі «*Kristiansen проти Норвегії*» ЄСПЛ визнав упередженим склад суду на підставі того, що одна з присяжних була прийомною матір'ю дитини, яка навчалася в одному класі з потерпілою, при цьому остання відвідувала дні народження в домі присяжної, а також брала участь у виїзних заняттях, які присяжна також відвідувала. Зазначені факти свідчили про існування контакту між присяжною та потерпілою протягом багатьох років, востаннє такий контакт відбувався за два роки до розгляду справи, і такі контакти були пов'язані з приємними подіями. Крім того, присяжна гарно характеризувала потерпілу як «спокійну особу»¹⁴³.

2.15. Поведінка судді під час провадження та мова процесуальних документів, що свідчать про його упереджене ставлення до учасників справи

2.15.1 Мова процесуальних документів

Не лише публічні критичні висловлювання суддів щодо учасників справи можуть свідчити про суддівську упередженість. Інколи підставою для визнання факту упередженості судді можуть бути висловлювання, які судді вживають безпосередньо у процесуальних документах, або їхні дії чи висловлювання під час судового провадження. Показовими в цьому контексті є декілька справ, розглянутих у кримінальному провадженні¹⁴⁴. Так, у справі «*Filyutkin проти Росії*» порушення було визнане через те, що у проміжній ухвалі суду, ще до визнання заявника винним, суддя називав підсудного «особою, яка скоїла злочин», а за результатами розгляду справи визнав його винним у цьому¹⁴⁵. Аналогічна ситуація мала місце у справі «*Romenskiy проти Росії*», адже ще до розгляду справи по суті, в ухвалі про відмову в задоволенні клопотання про звільнення заявника на період слухання справи в суді, відмовляючи в задоволенні такого клопотання, суд мотивував свою ухвалу тим, що «заявник скоїв тяжкий злочин», тобто йдеться про те, що суд визнав заявника винуватим ще до судового розгляду справи й ухвалення вироку¹⁴⁶.

2.15.2 Поведінка судді під час судового провадження

Поведінка судді під час судового провадження має особливе значення для дотримання гарантій суддівської неупередженості. Так, у справі «*Vardanyan та Nanushyan проти Вірменії*» ЄСПЛ визнав порушення права на справедливий судовий розгляд через те, що суддя примушував сторін ук-

141 «*Morice проти Франції*», № 29369/10, 23 квітня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154265>.

142 «*Sander проти Сполученого Королівства*», № 29369/10, 23 квітня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154265>; «*Remli проти Франції*», № 16839/90, 23 квітня 1996 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57983>.

143 «*Kristiansen проти Норвегії*», № 1176/10, 17 грудня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159211>.

144 «*Adamkiewicz проти Польщі*», № 54729/00, 02 березня 2010 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97613>.

145 «*Filyutkin проти Росії*», № 39234/08, 27 липня 2018 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-185284>.

146 «*Romenskiy проти Росії*», № 22875/02, 13 червня 2013 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-120512>.

ласти мирову угоду, погрожуючи їм несприятливими наслідками. Зокрема, суддя зауважував, що суд завжди надавав значення тому, що сторона відмовилася підписати мирову угоду, та що це остання можливість заявника обговорити врегулювання спору. На думку ЄСПЛ, зазначені факти дали заявнику право обґрунтовано побоюватися, що в разі, якщо він не погодиться на дружнє врегулювання спору, це негативно вплине на результати розгляду його справи¹⁴⁷.

Цікавою з точки зору співвідношення наявних доказів упередженості суду й зовнішніх проявів такої упередженості є справа «*Chmelir проти Чеської Республіки*». У цій справі заявник подав до суду заяву про відвід судді, що входила до складу суду, який переглядав в апеляційному порядку рішення в його справі, оскільки він раніше перебував із нею в інтимних стосунках. У задоволенні заяви про відвід було відмовлено через неправдивість зазначеного факту, а дії заявника були оцінені судом як такі, що спрямовані на затягування процесу. Надалі заявник звернувся з позовом до цієї судді про захист особистих прав, що мало наслідком заявлення нового відводу в межах апеляційного провадження за першою справою, який був умотивований наявністю іншого провадження, у якому він і суддя виступали сторонами. Зважаючи на зазначене, суддя постановила ухвалу про неповагу до суду через неправдиві твердження, що містилися в першій заяві про відвід судді, й оголосила, що ці твердження можна кваліфікувати як «зухвалий і безпрецедентний випадок проти неї», що також був спрямований на затягування процесу. На заявника було накладено штраф і попереджено, що подібні дії в майбутньому можуть бути кваліфіковані як злочин. Друга заява про відвід судді так само була відхилена із вказівкою на те, що така заява прирівнюється до провокативного перешкоджання правосуддю та повторного випадку проти моральної цілісності судді. За результатами апеляційного перегляду первісної справи заявника йому було відмовлено в задоволенні апеляційної скарги. Аналізуючи цю ситуацію, ЄСПЛ зазначив, що провадження в цивільній справі за позовом заявника до судді й розгляд цієї ж суддею апеляційної скарги в первісній справі заявника збігалися в часі майже протягом семи місяців, що свідчить про те, що в заявника могли існувати підозри щодо того, що його продовжують сприймати як процесуального опонента судді. До того ж суддя не розглядала питання про підстави другого клопотання про відвід, що стосувався цивільного позову проти неї, та не коментувала відповідний позов, не надавала жодних пояснень, які могли б розвіяти сумніви в її неупередженості. Мотивування рішення про притягнення заявника до відповідальності за неповагу до суду свідчить, що суддя не змогла дистанціюватися належним чином від коментарів заявника, зроблених у першій заяві про відвід, адже вона оцінила дії заявника з точки зору свого особистого розуміння ситуації, своїх почуттів, почуття гідності й особистих стандартів поведінки людини, оскільки вона почувалася жертвою та особисто ображеною особою. Отже, її особисте сприйняття ситуації, виключно особиста оцінка фактів і персональні судження були факторами, що вплинули на ухвалення відповідного рішення. Інакше кажучи, суддя, що розглядала справу, занадто різко відреагувала на дії заявника, що свідчить про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ¹⁴⁸. Зазначена справа якнайкраще ілюструє важливість зовнішніх проявів поведінки судді, оскільки суддя завжди має залишатися зовнішньо нейтральним, особливо в ситуаціях, коли той самий склад суду розглядає справу й питання щодо притягнення до відповідальності за зловживання процесуальними правами або неповагу до суду.

2.16. Надання суддею в минулому правових висновків у справі, виступи судді на конференціях і публікації з правових питань

У своїй практиці ЄСПЛ також розглядав ситуації, коли сумніви в неупередженості суду були пов'язані з тим, що суддя надавав правовий висновок у справі або іншим чином висловлювався з приводу правових питань, які в ній порушуються. У справі «*Procola проти Люксембургу*» заявник скаржився на упередженість суду через те, що четверо з п'яти суддів, що входили до складу суду, до розгляду його справи також були членами дорадчої панелі Державної ради (Conseil d'Etat), яка надавала свій висновок щодо проєкту законодавчого регулювання Великого князівського регламенту (Grand-Ducal Regulation) і були авторами проєкту білля, який надавав зазначеному норма-

147 «*Vardanyan та Nanushyan проти Вірменії*», № 8001/07, 27 жовтня 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167760>.

148 «*Chmelir проти Чеської Республіки*», № 64935/01, 07 червня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69266>.

тивно-правовому акту ретроспективної сили. Зважаючи на ці факти, ЄСПЛ дійшов висновку, що зазначені судді вже висловили свою думку щодо застосування ключового нормативно-правового акта у справі заявника, а отже, вони виконували подвійну функцію в цій справі, що викликало обґрунтовані сумніви заявника щодо того, що судді були зв'язані своїм попереднім висновком¹⁴⁹.

У справі «*Svark та Kavnik проти Словенії*» заявники скаржилися на порушення вимоги неупередженості суду, адже до складу колегії Конституційного Суду, яка визнала його конституційну скаргу неприйнятною, входив суддя, який у минулому надавав правовий висновок у справі щодо правил юрисдикції в національному законодавстві, коли остання розглядалася в суді першої інстанції, а друга суддя була колегою цього судді в університеті в той час, коли він надавав відповідний висновок. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ зазначив, що, незважаючи на той факт, що висновок першого судді був науковим і стосувався питань юрисдикції, а також той факт, що на нього відсутні безпосередні посилання в рішеннях суду, суддя все ж був добре обізнаним з обставинами справи, що свідчить про наявність обґрунтованих сумнівів у його неупередженості. Натомість сам той факт, що друга суддя працювала в університеті разом із суддею, який надавав висновок, не свідчить про її упередженість і те, що вона будь-яким чином була причетна до написання цього висновку чи знала про обставини справи¹⁵⁰. Відтак, на думку ЄСПЛ, надання суддею в минулому науково-консультативного висновку щодо конкретної справи свідчить про його упередженість.

Від випадків надання висновків у конкретній справі слід відрізнити ситуації, коли судді коментують правові положення у своїх академічних роботах або під час конференцій і висловлюються з приводу стану юридичної практики. Не виключені ситуації, коли складні питання правозастосовної практики, які вже висвітлювалися в наукових публікаціях судді, у подальшому виникають у реальній справі, проте такі висловлювання, публікації та виступи не можуть бути підставою для відводу судді. У справі «*SPRL Projet Pilote Garoube проти Франції*» ЄСПЛ зауважив, що обставини, за яких суддя зустрічається з представниками сторони у справі на певних наукових заходах, не пов'язаних з такою справою, самі по собі не викликають об'єктивно виправданих побоювань у протилежної сторони щодо неупередженості суду¹⁵¹.

2.17. Активність судді та його родичів у соціальних мережах

У рішенні у справі «*Rustavi 2 Broadcasting Company LTD та інші проти Грузії*» заявник скаржився на порушення неупередженості суду через низку публікацій дружини судді, що розглядав його справу, у мережі «Facebook», у яких вона висловлювала негативні думки щодо заявника, яким був телеканал, а також особисто щодо його генерального директора. У цій справі, перевіряючи наявність об'єктивної неупередженості судді, ЄСПЛ з'ясував два питання: по-перше, чи характер подібних заяв викликав об'єктивно виправдану занепокоєність щодо неупередженості під час розгляду спору щодо права власності на акції компанії «Rustavi 2»; по-друге, чи можна сказати, що висловлені дружиною судді судження слід асоціювати із самим суддею. Оцінюючи ризики упередженості суду, ЄСПЛ зауважив, що дружина не коментувала можливі варіанти вирішення справи, яку розглядав її чоловік, а публікації у «Facebook» не можна вважати такими, що мали на меті вплинути на його позицію у справі. Щодо другого аспекту зауважувалося, що вимога судової неупередженості не може заборонити членам родини судді висловлювати свої погляди на суспільні проблеми. Не можна виключити, що діяльність близьких родичів судді за певних обставин може негативно вплинути на сприйняття громадськістю його неупередженості. Проте в цій справі заявники не надали жодних доказів того, що заяви дружини в соціальних мережах вплинули на суддю під час розгляду справи. Коли суддя відхиляв клопотання про відвід, він підкреслив, що його дружина ніколи не погоджувала з ним зміст своєї сторінки у «Facebook», а також що він навіть не знав про існування таких публікацій. Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що, з точки зору стороннього спостерігача, суддя достатньо дистанціювався від публікацій своєї дружини у «Facebook»¹⁵².

149 «*Procola проти Люксембургу*», № 14570/89, 28 вересня 1995 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57944>.

150 «*Svark та Kavnik проти Словенії*», № 75617/01, 08 лютого 2007 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79375>.

151 «*SPRL Projet Pilote Garoube проти Франції*» (ухв.), № 58986/13, 10 квітня 2018 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-182949>.

152 «*Rustavi 2 Broadcasting Company LTD та інші проти Грузії*», № 16812/17, 18 липня 2019 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

03

ПРОЦЕДУРА ВІДВОДУ ТА САМОВІДВОДУ СУДДІ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ У СВІТЛІ ВИМОГ П. 1 СТ. 6 ЄКПЛ

3.1. Роль відводу та самовідводу як гарантії забезпечення неупередженості суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ

Процесуальним механізмом забезпечення неупередженості суду є процедура відводу або самовідводу суддів, закріплена у процесуальному законодавстві¹⁵³. ЄСПЛ неодноразово наголошував на особливій важливості цього інституту, зазначаючи, що наявність національних процедур забезпечення неупередженості, зокрема правил відводу суддів, є важливим фактором, адже такі правила недвозначно свідчать про наміри національного законодавця усунути всі розумні сумніви в упередженості судді або суду та є спробою забезпечити неупередженість шляхом усунення підстав для таких сумнівів. Забезпечуючи відсутність фактичної упередженості, вони спрямовані на усунення будь-якої видимості її існування, а отже, слугують підвищенню тієї довіри, яку суди мають викликати у громадськості в демократичному суспільстві¹⁵⁴. Прикметно також, що ЄСПЛ не вимагає від держав-учасниць ЄКПЛ закріплення на національному рівні певної конкретної процедури вирішення питання про відвід або самовідвід судді, залишаючи національному законодавцю певний рівень дискреції. Водночас ЄСПЛ постійно підкреслює, що бере до уваги правила відводу, коли з'ясовує, наскільки побоювання заявника щодо упередженості судді можуть вважатися об'єктивно виправданими¹⁵⁵.

Проблема стосовно складу суду, який має вирішувати питання про відвід судді (чи має воно вирішуватися тим складом суду, який розглядав справу, або ж має бути передане на розгляд іншому судді), є однією з найбільш дискусійних серед процесуалістів, що займаються дослідженням теми відводу та самовідводу суддів. Аналіз зарубіжного законодавства й літератури не дає однозначної відповіді, адже у процесуальному праві зарубіжних держав склалися різні підходи, а сам ЄСПЛ лише в декількох справах безпосередньо торкався процедурних аспектів відводу суддів. У цьому контексті для подальшого аналізу доцільно розмежовувати порядок вирішення питання про відвід судді в разі одноособового та колегіального розгляду справи, адже вони мають свої особливості.

153 У Розділі 3 використані напрацювання авторки, опубліковані у статті Цувіна Т. А. Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки. 2026. № 1(142). С. 4–19.

154 «*Mezmaric проти Хорватії*», № 71615/01, 15 липня 2005 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69726>.

155 «*Micallef проти Мальти*» [ВП], № 17056/06, 15 жовтня 2009 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>.

3.2. Відвід або самовідвід під час одноособового розгляду справи

Аналіз наукової літератури й зарубіжного законодавства дозволяє виокремити такі можливі моделі вирішення питання про відвід або самовідвід судді під час одноособового розгляду справи:

- а) розгляд заяви про відвід або самовідвід суддею, який розглядає справу, тобто тим суддею, якому заявлено відвід;
- б) передання заяви про відвід або самовідвід судді для вирішення іншим суддею суду, у якому розглядається справа;
- в) розгляд заяви про відвід або самовідвід суддею, який розглядає справу, а в разі відмови в задоволенні заяви — її передання на розгляд іншому судді суду, у якому розглядається справа¹⁵⁶;
- г) розгляд заяви про відвід або самовідвід суддею, який розглядає справу, проте з наданням йому дискреційних повноважень щодо передання питання про відвід іншому судді цього суду¹⁵⁷;
- д) розгляд заяви про відвід або самовідвід судом апеляційної інстанції;
- е) розгляд заяви про відвід або самовідвід головою суду, а в разі заявлення відводу голові суду — судом вищої інстанції¹⁵⁸.

У зарубіжних правопорядках існують різні варіації окреслених моделей, і можна навести обґрунтування доцільності кожної з них. Так, з одного боку, можна погодитися, що ніхто, окрім судді, якому заявлено відвід, не знає краще про його відчуття та упередженість чи її відсутність, а тому саме він має вирішувати відповідне питання¹⁵⁹. Однак, з іншого боку, така модель викликає низку зауважень, коли йдеться не про об'єктивні підстави для відводу, на кшталт родинних зв'язків або попередньої участі судді у справі, а про конкретну поведінку такого судді як підставу для відводу. Зважаючи на це, окремі автори обґрунтовують доцільність наділення судді дискреційними повноваженнями передавати зазначене питання на розгляд іншому судді в ситуаціях, які потребують саме оцінки поведінки судді, якому було заявлено відвід¹⁶⁰. Водночас передання вирішення цього питання на розгляд іншому судді, з одного боку, забезпечує дотримання аксіоми «ніхто не може бути суддею у власній справі», однак з іншого — містить загрозу зловживання правом на відвід з метою затягування судового провадження¹⁶¹.

Окремі автори також відстоюють диференційований підхід, відповідно до якого лише в разі, коли суддя не задовольнив заяву про відвід самостійно, таку заяву слід передати на розгляд іншому судді. Зокрема, Л. Абрамсон пропонує дотримуватися саме такого підходу. Як і суддя, якому заявлено відвід, суддя, що ухвалює рішення з цього питання, оцінюватиме лише непрямі докази того, чи має суддя, якому заявлено відвід, особисту упередженість щодо сторони. Попри те, що суддя, який ухвалює рішення, не має можливості «потрапити в голову» судді, якому заявлено відвід, процедура, згідно з якою саме інший суддя вирішить питання щодо наявності упередженого¹⁶². Натомість М. Мербес пропонує диверсифікувати механізм вирішення питання про відвід

156 Hughes J., Bryden Ph. From Principles to Rules: The Case for Statutory Rules Governing Aspects of Judicial Disqualification. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 53. No. 3. 2016. P. 867.

157 *Ibid.*, p. 867.

158 Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 — цивільне право; сімейне право; цивільний процес; міжнародне приватне право. Х., 2008. С. 12; Пащенко О. Проблемні питання застосування відводів у цивільному, господарському та адміністративному процесі. *Юридичний радник*. 2006. № 5. С. 31.

159 Abramson L. W. Deciding Recusal Motions: Who Judges the Judges. *Valparaiso University Law Review*. Vol. 53. No. 4. Summer 2019. P. 1101–1102; Hughes J., Bryden Ph. From Principles to Rules: The Case for Statutory Rules Governing Aspects of Judicial Disqualification. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 53. No. 3. 2016. P. 893; Leubsdorf J. Theories of Judging and Judge Disqualification. *New York University Law Review*. Vol. 62. No. 2. May 1987. P. 277.

160 Hughes J., Bryden Ph. From Principles to Rules: The Case for Statutory Rules Governing Aspects of Judicial Disqualification. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 53. No. 3. 2016. P. 894.

161 *Ibid.*, p. 893.

162 Abramson L. W. Deciding Recusal Motions: Who Judges the Judges. *Valparaiso University Law Review*. Vol. 53. No. 4. Summer 2019. P. 1102.

судді залежно від підстав для відводу: якщо наявні чітко визначені в законодавстві підстави для обов'язкового відводу судді, то, на його думку, питання про відвід має вирішуватися самим суддею, якому такий відвід заявлено, якщо ж підстави для відводу потребують оцінки упередженості судді на підставі загального стандарту неупередженості, то питання про відвід слід передати на розгляд іншому судді, котрий виконуватиме роль «стороннього спостерігача», який здатен оцінити ситуацію об'єктивно¹⁶³.

Аналіз практики ЄСПЛ також свідчить про певні критерії оцінювання процедури відводу судді на відповідність вимогам п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, передусім у разі самостійного розгляду суддею, якому було заявлено відвід, питання про задоволення або відмову в задоволенні такого відводу. У справі «*Mikhail Mironov проти Росії*» прокурор подав цивільний позов проти заявника про визнання договору купівлі-продажу між ним і муніципалітетом недійсним, одночасно було порушено кримінальну справу проти батька заявника, який був головою муніципалітету, щодо продажу відповідної земельної ділянки за заниженими цінами. Після розгляду справи за позовом прокурора мировим суддею рішення останнього було оскаржене до районного суду й у подальшому скасоване суддею А. Паралельно з цим кримінальна справа була призначена до розгляду трьома суддями, одним із яких був також суддя А., який невдовзі заявив самовідвід через свою участь у розгляді цивільної справи за позовом прокурора. Самовідвід було обґрунтовано тим, що під час розгляду кримінальної справи мали бути встановлені факти щодо заявника (зокрема, незаконність факту продажу земельної ділянки родичам підсудного), які суддя вже оцінював під час розгляду цивільної справи. Надалі обласний суд не погодився із задоволенням самовідводу, адже в районному суді працювало лише троє суддів, що унеможливило б розгляд справи в цьому суді. Після скасування рішення в цивільній справі за позовом прокурора через неналежне повідомлення заявника справа була направлена на повторний розгляд до районного суду. Під час повторного розгляду цивільної справи вже заявник подав заяву про відвід судді А., посилаючись на заяву останнього у кримінальному провадженні та сформованість думки судді щодо справи. Зазначену заяву про відвід було розглянуто самим суддею А., який відмовив у її задоволенні на тій підставі, що заява про відвід у межах кримінального провадження не може бути підставою для відводу в цивільній справі. У своїй скарзі до ЄСПЛ заявник скаржився на порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стосовно недотримання вимоги неупередженості суду через те, що суддя, якому було заявлено відвід, самостійно розглядав заяву про свій відвід, і не навів належного мотивування для відмови в задоволенні такої заяви¹⁶⁴. Аналізуючи фактичні обставини цієї справи, ЄСПЛ зробив декілька важливих висновків стосовно процедури відводу та самовідводу судді під час одноособового розгляду справи.

По-перше, ЄСПЛ зауважив, що, з'ясовуючи, чи процедура розгляду питання про відвід судді відповідала п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, слід звертати увагу передусім на підстави відводу. Коли заявник обґрунтовує свою заяву про відвід загальними або абстрактними підставами, не посилаючись на конкретні та/або суттєві факти, які могли б викликати розумні сумніви в безсторонності судді, таку заяву можна розцінювати як зловживання процесуальними правами. За таких умов той факт, що суддя, якому було заявлено відвід з таких підстав, самостійно ухвалив рішення щодо відводу, не викликає сумнівів у його неупередженості¹⁶⁵. Крім того, ЄСПЛ зазначив, що слід зважати й на інші елементи, зокрема на те, чи були підстави для відмови в задоволенні заяви про відвід належними й чи було процесуальне порушення виправлене судом вищої інстанції. Отже, ЄСПЛ дійшов висновку, що право заявника на справедливий судовий розгляд неупередженим судом не порушується, якщо суддя розглядає заяву про свій відвід за відсутності в заяві про відвід аргументів, які за своєю природою мають значення для вирішення питання стосовно неупередженості. У зазначеній вище справі заявник посилався на заяву судді А. про самовідвід, у якій останній звертав увагу на свою вже сформовану думку стосовно скарги заявника. Тож заявник послався на важливі моменти, які слід було взяти до уваги під час вирішення питання щодо безсторонності судді. Його заява не могла паралізувати судову систему держави-відповідача й не могла вважатися порушенням процесуальних норм, а підстави для відводу не можна було розцінювати як такі, що не стосуються справи, адже вони були достатньо конкретними.

163 Marbes M. A. Reforming Recusal Rules: Reassessing the Presumption of Judicial Impartiality in Light of the Realities of Judging and Changing the Substance of Disqualification Standards to Eliminate Cognitive Errors. *St. Mary's Journal on Legal Malpractice and Ethics*. Vol. 7. No. 2. 2017. P. 291.

164 «*Mikhail Mironov проти Росії*», № 58138/09. 06 жовтня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204834>.

165 *Ibid.*

Зважаючи на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що в такій ситуації, коли мали місце обставини, які в принципі могли вплинути на безсторонність судді, зокрема конфлікт інтересів, суддя А. не мав права самостійно ухвалювати рішення стосовно свого відводу¹⁶⁶.

По-друге, важливим під час розгляду питання про відвід судді є належне мотивування судового рішення, яким вирішується це питання. Так, ЄСПЛ зауважив, що в наведеній вище справі у своєму рішенні суддя не відреагував належним чином на стурбованість заявника щодо упередженості судді, зазначивши лише, що підстави, які були зазначені в заяві про відвід, не входили до передбачених національним законодавством підстав для відводу. Він не пояснив, чому його безсторонність не повинна була ставитися під сумнів у цій справі. Крім того, він не розглянув, чи входили підстави, які вказав заявник, до числа «інших підстав», які можуть викликати сумніви в упередженості судді, що визначалося як самостійна підстава для відводу відповідно до норм національного законодавства¹⁶⁷.

По-третє, ЄСПЛ також звернув увагу на те, чи судом вищої інстанції були виправлені недоліки провадження в цій справі, що виникли в суді нижчої інстанції. З цього приводу ЄСПЛ зауважив, що в арсеналі заявника не було ефективних засобів правового захисту для виправлення зазначених вище процесуальних недоліків, оскільки єдиним способом оскаржити упередженість судді апеляційного суду був перегляд у порядку нагляду, що в попередній практиці ЄСПЛ характеризувався як занадто «невизначений» і «неефективний». А тому в цій справі ЄСПЛ встановив порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ через невідповідність вимозі неупередженості суду саме процедури вирішення питання про відвід судді¹⁶⁸.

Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про диверсифікований підхід ЄСПЛ до механізму відводу та самовідводу судді під час одноособового розгляду справи, адже для висновку про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ ЄСПЛ недостатньо лише того факту, що заява про відвід розглядалася тим самим суддею, якому заявлено відвід. До уваги в цьому випадку слід брати цілу низку факторів, а саме:

- а) підстави відводу;
- б) вмотивованість заяви про відвід;
- в) чи становить заява про відвід зловживання процесуальними правами;
- г) вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді;
- д) можливість оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід, тобто потенційну можливість суду вищої інстанції виправити недоліки судового рішення, ухваленого судом нижчої інстанції.

Прикметно, що зазначені вище підходи, вироблені у практиці ЄСПЛ, також перекликаються із зауваженнями GRECO стосовно процедури відводу та самовідводу суддів. Зокрема, у Доповненнях до Четвертого раунду оцінювання міститься Рекомендація XVIII, відповідно до якої «необхідно забезпечити, щоб у всіх провадженнях усі рішення про відвід судді приймалися без його/її участі та могли бути оскаржені»¹⁶⁹. Для цього необхідні зміни до законодавства, що закріплюють такі гарантії:

- а) судді, щодо яких заявлено відвід, завжди мають бути виключені з процесу ухвалення рішення про їхній відвід або усунення від участі в конкретному провадженні з метою забезпечення об'єктивності й неупередженості у процесі ухвалення рішень;
- б) з тієї ж причини необхідно запровадити можливість оскарження рішень за результатами заяв про відвід (окремо від можливості оскарження рішень по суті справи, яка вже передбачена законодавством)¹⁷⁰.

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ Четвертий раунд оцінювання «Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів»: 98-а пленарна сесія GRECO, Страсбург, 18–22.11.2024. Оприлюднено: 20.02.2025. URL: <https://rm.coe.int/greco4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473>.

¹⁷⁰ Четвертий раунд оцінювання «Запобігання корупції серед народних депутатів, суддів та прокурорів»: 98-а пленарна сесія GRECO, Страсбург, 18–22.11.2024. Оприлюднено: 20.02.2025. URL: <https://rm.coe.int/greco4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473>.

Аналіз практики ЄСПЛ щодо процедурних моментів вирішення питання про відвід або самовідвід судді під час колегіального розгляду справи дозволяє зробити висновок про доцільність розрізнення випадків, коли: а) відвід заявлено лише одному судді, б) відвід заявлено декільком суддям або всьому складу суду.

Можна виокремити декілька моделей вирішення питання про відвід, заявлений одному із членів колегіального складу суду:

- а) розгляд заяви про відвід або самовідвід самим суддею, якому заявлено відвід, із правом перегляду цього рішення всією колегією¹⁷¹;
- б) розгляд заяви про відвід або самовідвід усім складом суду, що розглядає справу;
- в) розгляд заяви про відвід або самовідвід усім складом суду без участі судді, якому заявлено відвід¹⁷²;
- г) розгляд заяви про відвід або самовідвід усім складом суду, що розглядає справу, а в разі відмови в задоволенні відводу — передання відповідного питання для вирішення іншому судді або суддям.

У практиці ЄСПЛ є декілька справ, у яких він безпосередньо торкався процедурних аспектів відводу суддів у разі колегіального розгляду справ. Першими з таких справ стали «А. К. проти Ліхтенштейну» та «А. К. проти Ліхтенштейну (№ 2)», у яких з різних підстав були заявлені відводи п'ятьом суддям Конституційного Суду, що розглядали справу заявника. Питання про відвід вирішувалося за такою процедурою: четверо суддів по черзі обговорювали й ухвалювали рішення щодо відводу п'ятого судді без участі останнього. Відповідно до резолютивної частини ухвали про відмову в задоволенні заяви про відвід рішення щодо всіх суддів було ухвалене п'ятьма суддями, про відвід яких просив заявник. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зауважив, що жодна із вказаних заявником у заяві про відвід підстав не була настільки вагомою, щоб породити сумніви в упередженості суддів, однак у цій справі питання виникає саме щодо процедури вирішення питання про відвід. З обставин справи випливає, що питання про відвід одного судді вирішувалося іншими чотирма суддями, яким також було заявлено відвід, що викликає декілька зауважень. По-перше, такий порядок особливо ставить під сумнів неупередженість суддів, якщо були заявлені однакові підстави для відводу судді, питання про упередженість якого розглядається, та інших суддів, які вирішують питання щодо відводу. У такій ситуації суддів, яким заявлено відвід з тих самих підстав, можна розглядати як таких, що, по суті, вирішують питання і щодо відводу, заявленого щодо них самих. По-друге, ЄСПЛ у цій справі знову підкреслює, що в разі, коли відвід є необґрунтованим і вмотивований загальними або абстрактними підставами, а тому може вважатися зловживанням процесуальним правом, то розгляд заяви самими суддями, яким було заявлено відвід, не є несумісним із п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У цій справі частині суддів був заявлений відвід з однакових підстав, а частині — з різних. За таких умов ЄСПЛ дійшов висновку, що судді, яким було заявлено відвід з однакових підстав, порушили вимоги неупередженості, скориставшись зазначеною вище процедурою вирішення питання про відвід, адже всі вони ухвалювали рішення щодо поданих заяв про відвід на однакових підставах, і, як наслідок, по суті, вирішували питання щодо свого відводу також. Порушення неупередженості суду також підсилюється тим фактом, що судді, питання про відвід яких ще не було вирішене, все ж брали участь у розгляді питання щодо заяв про відвід інших суддів¹⁷³.

У цій справі ЄСПЛ підкреслив ще один надважливий елемент оцінювання процедури відводу суддів — можливість передати заяву про відвід на розгляд іншій колегії суддів для усунення сумнівів заявника. ЄСПЛ зауважує, що заяви про відвід не повинні паралізувати правову систему держави-відповідача. Цей аспект набуває особливого значення, коли йдеться про суди останньої інстанції та коли рішення про задоволення чи відмову в задоволенні клопотання про відвід не може

171 Такий підхід склався в деяких судах Канади. Див.: Hughes J., Bryden Ph. From Principles to Rules: The Case for Statutory Rules Governing Aspects of Judicial Disqualification. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 53. No. 3. 2016. P. 894–895.

172 Такий підхід склався в деяких судах Німеччини. Див.: Hughes J., Bryden Ph. From Principles to Rules: The Case for Statutory Rules Governing Aspects of Judicial Disqualification. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 53. No. 3. 2016. P. 895.

173 «А. К. проти Ліхтенштейну», № 38191/12, 09 липня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155824>; «А. К. проти Ліхтенштейну (№ 2)», № 10722/13, 18 лютого 2016 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160619>.

бути оскаржене. Якщо сторона у справі заявляє відвід одразу всьому складу суду, то це може розцінюватися як спроба паралізувати здійснення правосуддя та може свідчити про зловживальну поведінку сторони. Проте в цій справі заявник посилався на чисельні підстави, на яких базувалися його міркування щодо упередженості суддів, зазначені підстави були визначені окремо щодо кожного судді й були достатньо конкретними, а тому не можуть вважатися зловживанням правом. Тож ще одним суттєвим моментом для констатації факту порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стало непередання питання про відвід суддів на розгляд іншій колегії за наявності такої можливості¹⁷⁴.

У нещодавній справі «*Доупов проти Болгарії*» заявник скаржився на порушення гарантії неупередженості суду Верховним адміністративним судом у справі про відшкодування шкоди, завданої порушенням права ЄС, у якій одним із відповідачів був сам Верховний адміністративний суд. Заявником було заявлено відвід усім суддям цього суду під час провадження щодо перегляду судового рішення суду нижчої інстанції та подане клопотання про передання справи на розгляд Верховного касаційного суду, що був найвищою судовою інстанцією в цивільних справах. Зазначене клопотання було розглянуте й відхилене Верховним адміністративним судом через відсутність підстав для відводу суддів, передбачених національним процесуальним законодавством. Ухвалюючи своє рішення у справі, Верховний адміністративний суд, серед іншого, зауважив, що п. 2 ст. 7 Закону «Про відповідальність держави», згідно з яким суд, до якого подано позов про притягнення до відповідальності, у якому він сам є відповідачем, повинен передати справу до найближчого суду того ж рівня, не застосовується до верховних судів, оскільки найвища інстанція кожного рівня юрисдикції є єдиною і не може бути замінена. Крім того, Верховний адміністративний суд зауважив, що неупередженість складу суду, що розглядав справу, не підлягала сумніву, оскільки жоден з його членів не входив до складу суду, який ухвалив рішення у справі заявника, щодо відповідності якого праву ЄС було поставлене питання. Ухвалюючи рішення у цій справі, ЄСПЛ констатував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ як у факті розгляду заяви відповідним складом суду, так і в процедурі вирішення питання про відвід суддів, що розглядали справу. Аргументи ЄСПЛ у цій справі зводилися до таких:

- а) той факт, що судді, які розглядали справу, працюють у Верховному адміністративному суді, не свідчить про наявність їхньої особистої упередженості;
- б) судді, які винесли рішення щодо позову заявника, не були тими самими суддями, які ухвалили рішення про затримання заявника, яке, на думку заявника, не відповідало праву ЄС;
- в) заява про відвід стосувалася всіх суддів Верховного адміністративного суду і згідно з процесуальним законодавством не могла бути передана до суду вищої інстанції або до суддів того самого суду, які не були залучені до її розгляду, адже в цьому суді було лише дві палати й саме друга палата, якій могло б бути передане для розгляду питання про відвід, ухвалила рішення, у якому, на думку заявника, мало місце порушення права ЄС, тому заява про відвід загалом несла ризик паралізувати судову систему держави-відповідача;
- г) жодні обставини не вказують на те, що судді відігравали будь-яку роль у представництві Верховного адміністративного суду як відповідача у справі, оскільки його представництво здійснював штатний юрист, який працював у цій установі;
- д) суми, які підлягали виплаті в разі задоволення позову заявника, були передбачені окремою бюджетною статтею і не впливали на бюджет самого суду, відтак рішення Вищого адміністративного суду не могло мати жодного впливу на винагороду суддів, які розглядали справу, їхні умови праці або функціонування суду¹⁷⁵.

Зазначена справа має велике значення для української практики як з точки зору вироблення ключових аспектів оцінювання процедури відводу суддів (зокрема, підставності чи безпідставності заяви про відвід, наявності можливості оскаржити судові рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді та вмотивованості такого рішення), так і в більш широкій перспективі вступу до ЄС, адже в ній порушується питання про взаємодію національного права та права ЄС. Прикметно, що у своєму рішенні в цій справі ЄСПЛ також посилається на практику національних су-

174 «*А. К. проти Ліхтенштейну*», № 38191/12, 09 липня 2015 року. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155824>.

175 «*Доупов проти Болгарії*», № 27455/22, 01 квітня 2025 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242522>.

дів, у якій аналогічне питання щодо неупередженості суду найвищої інстанції під час розгляду цієї категорії справ розглядалося на рівні верховних і конституційних судів держав-членів ЄС. ЄСПЛ підкреслює, що до аналогічних висновків щодо відсутності порушення вимоги неупередженості суду в цій категорії справ дійшли також Конституційний Суд Бельгії в рішенні від 23.02.2017 (№ 29/2017), Державна Рада Франції в рішенні від 01.04.2022 (9-та та 10-та палати, об'єднані, 443882) і Верховний Суд Нідерландів у рішенні від 21.12.2018 (17/00424; NL:HR:2018:2396)¹⁷⁶.

Порівняння справ «А. К. проти Ліхтенштейну», «А. К. проти Ліхтенштейну (№ 2)» та «Доупов проти Болгарії» дозволяє зробити висновок, що в разі колегіального розгляду справи, особливо в суді найвищої інстанції, ще одним критерієм для оцінювання прийнятності процедури відводу слугує так званий «ризик паралізувати судову систему держави-відповідача». Оцінюючи цей критерій, ЄСПЛ загалом вдається до аналізу конкретної ситуації з точки зору того, чи була наявна на національному рівні можливість передати питання про відвід суддів на розгляд іншому складу суду або ж така можливість була відсутня, зокрема в разі, коли відвід заявляється всім суддям суду найвищої судової інстанції.

Зазначений підхід суголосний із «правилом необхідності» (*rule of necessity*), що відоме зарубіжному законодавству іноземних держав і може бути виражене через формулу «якщо всі судді мають конфлікт, то ніхто його не має»¹⁷⁷. Наприклад, у цивільному судочинстві США таке «правило необхідності» дозволяє судді розглядати справу, незважаючи на наявність конфлікту інтересів, якщо його усунення унеможливить такий розгляд взагалі, зокрема, коли кожен із суддів Верховного Суду має конфлікт інтересів, суд все ж має право розглядати справу¹⁷⁸. Роз'яснення щодо правила необхідності також містяться в Бангалорських принципах поведінки суддів, відповідно до яких суддю не можна відсторонити від участі в розгляді справи, якщо жоден інший суд не можна призначити для розгляду цієї справи¹⁷⁹. Тобто можна говорити про те, що таким своєрідним чином правило необхідності знайшло своє закріплення і в Бангалорських принципах поведінки суддів, а тому набуло статусу міжнародного стандарту.

Аналізуючи національні процедури відводу суддів, ЄСПЛ виробив певні спільні підходи, які можна підсумувати так:

- а) якщо заява про відвід є обґрунтованою, містить конкретні й релевантні підстави, вважається, що в разі одноособового розгляду справи більші гарантії надаються тоді, коли питання про відвід судді передається на розгляд іншому судді;
- б) допустимим вважається розгляд питання про відвід самим суддею, якому такий відвід було заявлено, якщо підстави відводу є явно необґрунтованими або занадто абстрактними, що може бути кваліфіковане як зловживання процесуальними правами;
- в) судові рішення, яким вирішується питання про задоволення або відмову в задоволенні заяви про відвід судді, має бути вмотивованим;
- г) позитивно оцінюється надана заявникові національним законодавством можливість оскаржити судові рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді;
- д) у разі колегіального розгляду справи в суді найвищої інстанції ЄСПЛ звертає увагу на те, чи була у випадку заявленні відводу кільком або всім суддям найвищої судової інстанції можливість передати зазначене питання на розгляд іншому складу суду;
- е) у разі заявленні відводу всім суддям суду найвищої інстанції, ЄСПЛ, оцінюючи дотримання вимог неупередженості суду, звертає увагу на те, чи не призведе задоволення такого відводу з урахуванням правила необхідності до фактичної паралізації судового розгляду у справі заявника¹⁸⁰.

¹⁷⁶ *Ibid.*

¹⁷⁷ Croy S. R. Step One to Recusal Reform: Find an Alternative to the Rule of Necessity. *Wisconsin Law Review*. Vol. 2019. No. 3. P. 629.

¹⁷⁸ Croy S. R. Step One to Recusal Reform: Find an Alternative to the Rule of Necessity. *Wisconsin Law Review*. Vol. 2019. No. 3. P. 624.

¹⁷⁹ Бангалорські принципи поведінки суддів: Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 № 2006/23. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/02.pdf>.

¹⁸⁰ Цувіна Т. А. Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2026. № 1(142). С. 4–19.

04

НЕУПЕРЕДЖЕНІСТЬ СУДУ ТА ВІДВІД СУДДІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

4.1. Суб'єктивна та об'єктивна неупередженість суду: практика Верховного Суду

Аналіз практики Верховного Суду (далі — ВС) дозволяє зробити висновок, що загалом у ній відображені основні підходи до неупередженості суду, вироблені ЄСПЛ у його практиці. Так, із посиланням на суб'єктивний та об'єктивний критерії неупередженості суддів, ВС зауважує, що *«стандарт безсторонності ґрунтується насамперед на тому, що судді мають розглядати справи на основі фактів та згідно з законом, без жодних обмежень, неналежного впливу, спонукання, тиску, погроз чи втручання, прямих чи непрямих, з будь-якого боку або з будь-якої причини. Також неупередженість стосується способу мислення або ставлення суду до питань і сторін у конкретній справі. Тож слово «неупереджений» передбачає виключення (усунення) розумних та обґрунтованих сумнівів щодо упередженості судді — як реальної, так і суб'єктивної»¹⁸¹.*

Оцінюючи підстави для відводу судді, ВС найчастіше задовольняє відводи у ситуаціях, коли суддя вищої інстанції вже брав участь у розгляді справи¹⁸². Так, в одній зі справ сторона зазначала, що суддя, яка входила до складу Великої Палати (далі — ВП) ВС, яка в апеляційному порядку переглядала рішення в адміністративній справі, також брала участь у вирішенні цієї ж справи під час її розгляду Касаційним адміністративним судом у складі ВС (далі — КАС ВС) як судом першої інстанції, що свідчить про упередженість судді. ВП ВС встановила, що зазначена суддя дійсно входила до складу суду, який розглядав справу в суді першої інстанції, однак невдовзі після відкриття провадження у справі зазначену суддю було обрано до ВП ВС, що мало наслідком призначення нового складу суду для розгляду справи. Аналізуючи вказані обставини, ВП ВС дійшла висновку, що рішення за результатами розгляду КАС ВС справи, у якій заявлено відвід судді, приймалося без її участі, в іншому складі суду. Відтак, та обставина, що суддя була у складі колегії суддів КАС ВС під час постановлення ухвали про відкриття провадження в адміністративній справі, не свідчить про її участь у вирішенні справи в суді першої інстанції і, як наслідок, не може бути підставою для її відводу¹⁸³.

Відводи або самовідводи також були задоволені судом, коли мала місце спільна робота судді зі стороною у справі у минулому¹⁸⁴; коли суддя, який брав участь у перегляді справи в суді вищої інстанції, був близьким родичем судді, який розглядав цю справу в суді першої інстанції¹⁸⁵; коли

181 Ухвала ВП ВС від 06.03.2025 у справі № 990/132/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126362886>.

182 Ухвала ВП ВС від 09.07.2019 у справі № 9901/646/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82968332>; Ухвала ВП ВС від 07.05.2025 у справі № 522/18746/13-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127253510>; Ухвала ВП ВС від 29.01.2026 у справі № 990SCGC/44/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133750398>; Ухвала ВП ВС від 30.01.2025 у справі № 305/1164/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124904879>; Ухвала ВП ВС від 14.05.2025 у справі № 466/2086/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127424196>.

183 Ухвала ВП ВС від 09.07.2025 у справі № 990/186/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128780800>.

184 Ухвала ВП ВС від 26.06.2025 у справі № 990SCGC/30/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128485948>; Ухвала ВП ВС від 10.05.2018 у справі № 800/439/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73952261>.

185 Ухвала ВП ВС від 14.06.2023 у справі № 753/24473/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111613903>.

судді вже висловили свою позицію у справі, адже вже переглядали цю справу в касаційному порядку, що мало наслідком її направлення на новий розгляд до суду першої інстанції¹⁸⁶; коли мали місце дружні відносини судді із чоловіком представниці сторони¹⁸⁷ тощо.

Разом з тим, не визнавалися достатніми підставами для відводу судді, наприклад, позиція судді, висловлена у інших справах¹⁸⁸; незгода учасників справи із процесуальними рішеннями або діями судді у цій же справі¹⁸⁹; участь судді у розгляді іншої справи, у якій в подальшому було прийняте рішення ЄСПЛ проти України¹⁹⁰; наявність дисциплінарних скарг, поданих щодо судді¹⁹¹; публікації сторін справи щодо судді¹⁹²; обслуговування родичів судді у поліклініці, де працює відповідач¹⁹³; розгляд суддею інших справ за участю тієї ж сторони, за наслідками якого ухвалене рішення не на користь цієї сторони¹⁹⁴ тощо. ВС також зауважує, що «ситуації, які стосуються всіх суддів, а не конкретного судді, не вважаються конфліктом інтересів», відтак не можуть бути підставою для відводу¹⁹⁵.

Цікавим з точки зору правозастосування є висновки ВП ВС у справі № 908/137/18, в якій судді-доповідачці було заявлено відвід, вмотивований такими обставинами: а) висловлювання судді в докторській дисертації 2006 року, у якій, зокрема, досліджувався механізм процедури примусового викупу акцій міноритарних акціонерів («squeeze-out»), питання про яку порушувалося у відповідному провадженні; б) ставлення судді-доповідачки до міноритарних акціонерів, яке, на думку сторони, не змінилося з 2006 року, про що свідчать публікація судді на її сторінці в соціальній мережі «Facebook» і запитання судді до учасників судового процесу в судовому засіданні; в) публічні виступи судді-доповідачки, з яких випливає, що єдиним способом захисту прав міноритарних акціонерів може бути оскарження ціни викупу акцій; г) незвернення судді-доповідачки до членів Науково-консультативної ради при ВС стосовно підготовки наукового висновку з питання, яке стало підставою для передання справи на розгляд ВП ВС¹⁹⁶. У вказаній справі ВП ВС наголосила на *«помилковості аргументу щодо того, що відповідно до висновків ЄСПЛ щонайменші сумніви щодо упередженості судді є підставою для його виходу з процесу»*, зауваживши, що *«для задоволення відводу за об'єктивним критерієм мають бути не щонайменші сумніви одного з учасників справи, а достатні підстави вважати, що суддя не є безстороннім або що йому бракує неупередженості під час розгляду справи»*. З огляду на зазначене був зроблений висновок про те, що ані поведінка судді під час розгляду справи, ані запитання, які вона ставила, ані невикористання права на звернення до Науково-консультативної ради при ВС щодо наукового висновку, ані наукові дослідження чи публічні висловлювання, які не стосувалися конкретно обставин справи, яка розглядалася, не створюють об'єктивних сумнівів в упередженості судді. Водночас ВП ВС задовольнила клопотання про відвід судді-доповідачки, обґрунтовуючи своє рішення тим, що *«враховуючи значення, яке має вирішення справи № 908/137/18 для правової системи України, а також для того, щоби з боку стороннього спостерігача не виникали сумніви в неупередженості судді-доповідача під час вирішення справи, ВП ВС задовольняє клопотання про відвід судді-доповідача»*¹⁹⁷.

186 Ухвала КЦС ВС від 04.10.2024 у справі № 2-412/07. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122092301>.

187 Ухвала КГС ВС від 15.10.2024 у справі № 910/72/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302423>.

188 Ухвала ВП ВС від 06.03.2025 у справі № 910/132/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933391>.

189 Ухвала ВП ВС від 09.04.2025 у справі № 305/1164/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126539229>.

190 Ухвала ВП ВС від 10.05.2025 у справі № 990/9/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128845042>.

191 Ухвала ВП ВС від 16.07.2025 у справі № 990/2/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128993274>.

192 Ухвала ВП ВС від 10.02.2025 у справі № 990/309/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125358817>; Ухвала ВП ВС від 20.03.2025 у справі № 380/12153/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126054740>;

193 Ухвала КЦС ВС від 11.01.2020 у справі № 380/12153/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86852064>.

194 Ухвала КАС ВС від 20.06.2018 у справі № 646/12644/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74820857>.

195 Ухвала ВП ВС від 06.03.2025 у справі № 990/132/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126362886>.

196 Ухвала ВП ВС від 04.02.2020 у справі № 908/137/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87485407>.

197 Ухвала ВП ВС від 04.02.2020 у справі № 908/137/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87485407>.

4.2. Неупередженість суду та підстави для відводу та самовідводу судді: недоліки правового регулювання і правозастосовної практики

Аналіз положень національного законодавства дозволяє зробити висновок, що воно в загальних рисах відображає підхід ЄСПЛ до неупередженості суддів¹⁹⁸. Передусім привертає увагу формулювання в національному законодавстві підстав для відводу суддів, серед яких є конкретно визначені підстави (наприклад, наявність родинних зв'язків, попередня участь у справі в іншій процесуальній ролі, недопустимість повторної участі судді в розгляді справи тощо), а також така підстава, як «інші обставини, що викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді», що дозволяє охопити нетипові випадки упередженості суду в різних видах проваджень. Водночас варто звернути увагу на деякі прогалини й дискусійні моменти регламентації підстав для відводу суддів у процесуальних кодексах і спірні моменти правозастосування.

Так, процесуальне законодавство містить застереження про неможливість суміщення різних процесуальних ролей. Наприклад, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, п. 2 ч. 1 ст. 35 ГПК України, п. 1 ч. 1 ст. 36 КАС України суддя підлягає відводу, якщо він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі. Зазначена норма викликає декілька зауважень з точки зору законодавчої техніки. Як бачимо, у відповідних нормах перелічені два випадки пов'язаності зі справою: по-перше, йдеться про випадки попереднього залучення до розгляду справи в іншому процесуальному статусі, по-друге, йдеться про пов'язаність із клієнтом у вигляді надання останньому правничої допомоги в цій або іншій справі, що може як бути пов'язана із судовими провадженнями, так і здійснюватися безвідносно до них. Зважаючи на зазначене, недоцільною є окрема згадка в цій нормі про адвоката, оскільки останній у цивільному процесі займає процесуальний статус представника, а не є окремим суб'єктом цивільного судочинства. Водночас така підстава для відводу, як надання стороні чи іншим учасникам справи правничої допомоги в цій чи іншій справі має дуже широке застосування, адже виключає можливість участі судді в розгляді справи, якщо він раніше надавав правничу допомогу учасникам справи не лише у справі, яка передана на розгляд суду, але й у будь-яких інших справах без застосування так званого «охолоджувального періоду», що встановлює навіть більший суворий стандарт, аніж цього вимагає практика ЄСПЛ. Поряд із цим, на нашу думку, встановлення такого суворого стандарту щодо будь-яких справ, у яких суддя в минулому міг надавати правничу допомогу, є невиправданим, про що свідчить і сама практика ЄСПЛ. Крім того, у зазначених статтях процесуальних кодексів передбачені не всі можливі варіанти попереднього залучення до розгляду справи, що виключають можливість участі судді в розгляді, адже наведений перелік суб'єктів має охоплювати не лише прокурора, а й загалом таких учасників справи, як органи й особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, а також експерта з питань права.

Варто також зауважити, що процесуальні кодекси не звертають уваги на можливе попереднє залучення судді до альтернативних способів вирішення спорів, зокрема згадується лише про те, що суддя, який брав участь у врегулюванні спору за участю судді, не може брати участь у розгляді цієї справи по суті або перегляді будь-якого ухваленого в ній судового рішення (ч. 2 ст. 37 ЦПК України, ч. 2 ст. 36 ГПК України). Водночас зазначена норма згадується в контексті недопустимості повторної участі судді, який вже розглядав справу, в новому розгляді такої справи. На нашу думку, з огляду на популяризацію альтернативних способів вирішення спорів, попередня участь судді в розгляді спору в ролі третейського судді, арбітра або медіатора має бути закріплена на рівні національного процесуального законодавства як самостійна підстава для його відводу.

Загальні положення щодо заборони розгляду справи суддею, який перебуває в сімейних відносинах або є близьким родичем сторони чи інших учасників судового процесу або осіб, які надавали стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій справі, прямо закріплені

¹⁹⁸ У цьому підрозділі використані напрацювання авторки, опубліковані у дисертації авторки (Шувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2021).

у процесуальних кодексах (п. 1 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 35 ГПК України, п. 3 ч. 1 ст. 36 КАС України). Поряд із цим, на нашу думку, зазначений перелік слід розширити також за рахунок внесення до нього осіб, з якими суддя перебуває у фактичних шлюбних відносинах, осіб, з якими суддя пов'язаний відносинами батьківства або материнства, а також колишню дружину або колишнього чоловіка судді. Наразі відвід із зазначених підстав може бути заявлений на підставі п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК, проте, на нашу думку, наявність подібних відносин має бути автоматичною підставою для відводу судді, а не віддаватися на розсуд суду.

Варто також звернути увагу на положення процесуального законодавства, відповідно до якого незгода сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окрема думка судді в інших справах, висловлена публічно думка судді щодо того чи іншого юридичного питання не може бути підставою для відводу (ч. 4 ст. 36 ЦПК України, ч. 4 ст. 35 ГПК України, ч. 4 ст. 36 КАС України). На нашу думку, зазначене положення потрібно доповнити, додавши до переліку також наукові публікації судді щодо того чи іншого юридичного питання.

Слід звернути увагу на положення процесуальних кодексів щодо неможливості участі в розгляді заяви про перегляд справи за виключними обставинами судді, який брав участь у вирішенні справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 6 ст. 37 ЦПК України, ч. 6 ст. 36 ГПК України). Прикметно, що ч. 6 ст. 37 КАС України також закріплює виняток із зазначеного правила для перегляду справ за виключними обставинами з підстав, передбачених п. 3 ч. 5 ст. 361 КАС України (встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні відповідної справи судом). Водночас запропоновані формулювання, що містяться в ЦПК України та ГПК України, можуть викликати серйозні проблеми на практиці, що зробить в окремих випадках неможливим утворення належного складу суду у справі. Розглянемо зазначене на прикладі цивільного судочинства. Уявімо ситуацію, коли справа в суді касаційної інстанції була розглянута ВС у складі ВП ВС. У подальшому виявлено одну з підстав для перегляду справи за виключними обставинами. Відповідно до ч. 1 ст. 425 ЦПК України за наявності підстав для перегляду справи за виключними обставинами, передбаченими п.п. 1, 3 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, особа має подати відповідну заяву до суду тієї інстанції, яким було змінено або ухвалено нове судове рішення (ч. 2 ст. 425 ЦПК України). Натомість у ч. 3 ст. 425 ЦПК України прямо зазначено, що в разі перегляду справи за виключними обставинами з підстави, передбаченої п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК, тобто встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні відповідної справи судом, заява подається до ВС і розглядається у складі ВП ВС. Зважаючи на положення ч. 6 ст. 37 ЦПК України, яка закріплює неможливість участі суддів, які розглядали справу, у її перегляді за виключними обставинами, і той факт, що ВП ВС розглядає справу всім складом (ч. 9 ст. 34 ЦПК України), то зазначений склад суду буде априорі неправомочним відповідно до положень ч. 6 ст. 37 ЦПК, якщо конкретні судді, які розглядали справу все ще є суддями ВП ВС, а не здійснюють правосуддя у відповідних касаційних судах у складі ВС. У зв'язку із зазначеними нормами процесуального законодавства слід доповнити застереженням щодо того, що зазначене правило не поширюється на випадки перегляду судового рішення у зв'язку з виключними обставинами, коли за виключними обставинами переглядається рішення, яке було ухвалене в касаційній інстанції у складі ВП ВС, а також із підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні відповідної справи судом¹⁹⁹.

4.3. Процедура вирішення питання про відвід та самовідвід судді

Передусім слід звернути увагу на те, що поряд із поняттям неупередженості суду у національному законодавстві також використовується поняття конфлікту інтересів. Йдеться про розрізнення понять «конфлікт інтересів, який може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом» (або процесуальний конфлікт інтересів, п. 7 ч. 1 ст. 106, ч. 10 ст. 133 Закону Укра-

199 Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2021.

їни «Про судоустрій і статус суддів») та «конфлікт інтересів, який не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом» (або позапроцесуальний конфлікт інтересів, врегулювання якого передбачено п. 6 ч. 8, ч. 10 ст. 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Процесуальний конфлікт інтересів — це конфлікт інтересів, що виникає у судді під час здійснення правосуддя в конкретній справі та може бути врегульований шляхом застосування процедури відводу (самовідводу), передбаченої процесуальним законодавством. Позапроцесуальний конфлікт інтересів — це конфлікт інтересів, який виникає у судді під час виконання ним адміністративних функцій та не пов'язаний безпосередньо зі здійсненням правосуддя в конкретній справі, а тому не може бути врегульований у спосіб, визначений процесуальним законом²⁰⁰.

У випадку наявності позапроцесуального конфлікту інтересів слід послугуватися п. 6 ч. 8 ст. 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого Рада суддів України наділена контрольними повноваженнями за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, Голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України чи його заступників, а також повноваженнями щодо прийняття рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом). Відповідно до ч. 10 ст. 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у разі виникнення у судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегулюється в порядку, визначеному процесуальним законом), Голови чи члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України, його заступника реального чи потенційного конфлікту інтересів вони зобов'язані не пізніше наступного робочого дня з моменту виникнення такого конфлікту інтересів у письмовій формі повідомити про це Раду суддів України.

Аналіз норм національного законодавства дозволяє зробити висновок про те, що виключно відвід та самовідвід судді є належними механізмами вирішення процесуального конфлікту інтересів та забезпечення неупередженості суду під час судового провадження. Водночас у випадку наявності позапроцесуального конфлікту інтересів суддя має застосовувати процедуру, передбачену п. 6 ч. 8, ч. 10 ст. 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», та звернутися до Ради суддів України²⁰¹.

Привертає увагу також дискусія стосовно процедури розкриття інформації як механізму забезпечення неупередженості суду. Так, у Порядку здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання, що затверджений рішенням Ради суддів України від 04.02.016 р. № 2, встановлюються два способи врегулювання конфлікту інтересів, а саме: а) самовідвід або відвід в порядку, передбаченому процесуальним законом; б) розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами судді не було заявлено відвід (ст. 15 відповідного Порядку)²⁰². На наш погляд, зважаючи на те, що процедура розкриття інформації прямо не передбачена чинним процесуальним законодавством, а також враховуючи особливості процедур відводу та самовідводу судді і той факт, що саме на суд передусім покладається відповідальність за забезпечення неупередженого розгляду справи, саме по собі розкриття інформації не може вважатися самостійним способом врегулювання процесуального конфлікту інтересів, а має розглядатися як частина процедур відводу або самовідводу судді. На нашу думку, розкриття інформації про конфлікт інтересів під час провадження у справі передбачає можливість сторін впливати на визначення наявності/відсутності конфлікту інтересів у випадках, коли відсутні безумовні підстави для відводу (самовідводу) судді і потрібно навести додаткові мотиви для відводу (п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК; п. 5 ч. 1 ст. 35 ГПК; п. 4 ч. 1 ст. 36 КАС). У таких випадках думка сторін про наявність або відсутність конфлікту інтересів у конкретній справі має враховуватися при вирішенні питання про відвід або самовідвід судді, незважаючи на те, що у

200 Цувіна Т. А. Звіт за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів. С. 4-5. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf>.

201 Про процесуальний та позапроцесуальний конфлікт інтересів і процедури їх врегулювання див. дет.: Цувіна Т. А. Звіт за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf>.

202 Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання, затверджений рішенням Ради суддів України від 04.02.2016 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr002414-16#Text>.

кінцевому підсумку відповідальним за забезпечення гарантії неупередженості судового розгляду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ все ж таки залишається суд²⁰³.

Аналіз стандартів права на справедливий судовий розгляд у частині неупередженості суду свідчить, що національна модель процедури відводу та самовідводу суддів під час одноособового розгляду справи, на нашу думку, не повною мірою відповідає підходам, виробленим у практиці ЄСПЛ²⁰⁴. На рівні національного законодавства в різних процесуальних кодексах застосовуються різні підходи до врегулювання цього питання. Так, якщо в разі подання заяви про відвід судді в межах кримінального провадження така заява в разі одноособового розгляду справи завжди передається на розгляд іншому судді цього ж суду (ст. 81 КПК України), то в інших видах судочинства — цивільному, господарському й адміністративному — така заява спочатку розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише в разі відмови в задоволенні передається на розгляд іншому судді цього ж суду (ч. 3 ст. 40 ЦПК України; ч. 3 ст. 39 ГПК України; ч. 4 ст. 40 КАС України). Водночас, якщо заява про відвід подана менше ніж за три дні до судового засідання або у відповідному суді працює менше ніж троє суддів, така заява не передається на розгляд іншому судді (ч.ч. 3, 5 ст. 40 ЦПК України; ч.ч. 3, 5 ст. 39 ГПК України; ч.ч. 4, 6 ст. 40 КАС України). Окремо слід звернути увагу на відсутність правового регулювання процедури відводу та самовідводу судді в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі — КУпАП), унаслідок чого на практиці норми КПК застосовуються за аналогією в ситуації, коли наявна упередженість суду, що розглядає справу. Таке нормативне регулювання викликає низку зауважень.

По-перше, у кримінальному провадженні гарантії неупередженості суду з точки зору механізму розгляду питання про відвід судді забезпечені краще, адже у всіх без винятку випадках під час одноособового розгляду справи заява про відвід або самовідвід передається на розгляд іншому судді. На нашу думку, застосування різних підходів до регулювання механізму відводу та самовідводу судді під час одноособового розгляду справи в різних процесуальних кодексах не має будь-якого вагомого підґрунтя, не сприяє єдності правового регулювання, по суті, однакових процесуальних питань у межах різних видів судочинства, а тому призводить до порушення принципу правової визначеності. Натомість відсутність правового регулювання зазначеного інституту в межах КУпАП також породжує питання про відповідність вимозі законності в контексті принципу верховенства права.

По-друге, як свідчить аналіз практики ЄСПЛ, хоча останній і не вимагає від держав-членів ЄКПЛ регламентації на національному рівні конкретного механізму вирішення питання про відвід судді, допускаючи певну дискрецію, в основі аналізу національного механізму відводу покладено диференційований підхід: розгляд питання про відвід судді самим суддею, якому відвід було заявлено, є допустимим тоді, коли заява про відвід не містить конкретних і релевантних підстав для відводу й може бути розцінена як зловживання правом, якщо ж підстави для відводу є досить конкретними, то розгляд питання про відвід судді самим суддею вважається неприйнятним. Водночас також слід враховувати вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді, та можливість оскаржити таке судове рішення з метою виправлення помилок судом вищої інстанції. Однак на рівні цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції як підстава для диференціації в межах механізму вирішення питання про відвід закладена зовсім інша логіка: заява завжди розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише в разі відмови в її задоволенні вона передається на вирішення іншому судді. Такий порядок дій містить два ризики. Перший — самоусунення судді від розгляду справи в тих ситуаціях, коли відсутні підстави для відводу або самовідводу, однак з тих чи інших причин суддя не бажає розглядати конкретну справу. Другий — затягування розгляду справи в разі заявлення учасниками безпідставних відводів, адже безпідставні заяви про відвід, які містять ознаки зловживання процесуальними правами, і які, за

203 Цувіна Т. А. Звіт за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів в діяльності суддів. С. 14-17. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf>.

204 У цьому підрозділі використані напрацювання авторки, опубліковані у попередніх наукових роботах авторки (Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2021; Цувіна Т. А. Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки. 2026. № 1(142). С. 4–19), а також підготовлених авторкою Звітів за результатами аналізу нормативної бази і практики застосування механізмів врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів (URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/zvittetanacuvinavreguluvannakonf-88a74f0755.pdf>) і Дослідженні «Корупційні ризики у сфері правосуддя» (URL: <https://nazk.gov.ua/pdfs/?file=/wp-content/uploads/Pages/a8/e5/a8e581ef799a10679aaf72bed-877403808cdd53960073807301f4a0f97c475fd2830228.pdf>)

логією ЄСПЛ, мали б розглядатися доволі швидко тим суддею, якому було заявлено відвід, на рівні національного правопорядку після відмови в задоволенні передаються на розгляд іншому судді.

По-третє, положення процесуального законодавства, відповідно до яких заява про відвід не передається на розгляд іншому судді, якщо вона подана менше ніж за три дні до судового засідання або в суді працює троє чи менше суддів (ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України), введені з метою ефективності судочинства, однак, на нашу думку, у конкретних справах таке законодавче регулювання може призводити до порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Передусім це суперечить практиці ЄСПЛ, який, оцінюючи доцільність передання питання про відвід судді, передусім виходить із такого показника, як обґрунтованість і підставність відводу, а не кількість суддів у певному суді й можливість розгляду справи цим судом. Крім того, знову ж таки, йдеться про застосування необґрунтовано різного підходу до вирішення питання про відвід судді для учасників справи, які перебувають у рівному процесуальному статусі, виключно через кількість суддів у суді або час заявлення відводу.

Очевидно, що зазначене нормативне регулювання має на меті зменшення строків судового розгляду справи й запобігання зловживанню процесуальними правами, втім їх також слід оцінити з точки зору принципу пропорційності, який вимагає, щоб вжитий захід був співмірним із поставленою метою, тобто був пропорційним їй. Якщо питання про відвід судді вирішується суддею, якому цей відвід заявлений, то в такому разі, переслідуючи мету прискорення розгляду справи, її учасників позбавляють гарантій права на розгляд цього питання належним судом, що, з нашої точки зору, порушує принцип пропорційності та право на справедливий судовий розгляд у цивільних справах, оскільки особам, які опинилися в тотожній ситуації, надається різний обсяг процесуальних гарантій виключно через строки подання заяви про відвід судді. Натомість правило про відсутність необхідності передання питання про відвід на розгляд іншому судді, якщо на час подання такої заяви правосуддя в суді здійснюють менше ніж троє суддів, на нашу думку, покладає надмірний тягар на учасника справи, який має відповідати за те, що держава не спроможна забезпечити належну кількість суддів у суді, і таким чином він опиняється в гіршій ситуації, ніж особи, чиї справи розглядаються судами, у яких працює більше ніж троє суддів. Така ситуація є неприпустимою, особливо з урахуванням фундаментального значення та наслідків неправильно застосування процедури відводу судді, адже відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 376 та п. 2 ч. 1 ст. 411 ЦПК однією з обов'язкових підстав для скасування судових рішень судів нижчих інстанцій під час апеляційного або касаційного перегляду є порушення норм процесуального права, пов'язане з тим, що в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнані судом апеляційної або касаційної інстанції обґрунтованими.

На відміну від одноособового розгляду справи, питання про відвід суддів під час колегіального розгляду, на перший погляд, врегульоване однаково у всіх процесуальних кодексах, адже розгляд цього питання здійснюється складом суду, що розглядає справу (ч. 3 ст. 81 КПК, ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України). Поряд із цим на порядок вирішення питання про відвід судді під час колегіального розгляду справи впливає також регламентація порядку відводу під час одноособового розгляду. Зокрема йдеться про різні наслідки у випадку відмови в задоволенні заяви про відвід під час колегіального розгляду справи згідно з ЦПК, ГПК та КАС і, на противагу їм, згідно з КПК. Так, у КЦС ВС, КГС ВС та КАС ВС, якщо під час розгляду справи в колегіальному складі суду колегія суддів доходить висновку про відсутність підстав для відводу або самовідводу, заява про відвід передається на розгляд іншому судді цього ж суду. Водночас через відсутність аналогічної норми у кримінальному судочинстві ККС ВС та ВАКС не передають справу на розгляд іншому судді цього ж суду за аналогічних умов. Відтак виникає питання про те, чи раціонально взагалі здійснювати таке передання під час колегіального розгляду справи, виходячи з аналізу практики ЄСПЛ.

На нашу думку, підхід, що існує в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, є переобтяженим і його навряд чи можна визнати обґрунтованим з огляду на те, що питання про відвід судді під час одноособового розгляду справи передається на розгляд іншому судді з метою втілити в дію аксіому цивільного судочинства «ніхто не може бути суддею у власній справі». Проте під час колегіального розгляду справи в судах вищих інстанцій, коли питання про відвід одного із суддів вирішується не лише ним самим, необхідність у додаткових гарантіях у вигляді передання справи на розгляд іншому судді після того, як колегія, що розглядає справу, відмовила

в задоволенні відводу, видається зайвою. Зважаючи на зазначене, на нашу думку, під час колегіального розгляду справи в судах апеляційної та касаційної інстанцій питання про відвід одного із суддів має вирішуватися колегіально складом суду, що розглядає справу, без передання справи на розгляд іншому судді у випадку, коли колегія дійде висновку про відсутність підстав для відводу.

Більш складними є ситуації, коли відвід заявлений усьому колегіальному складу суду або одразу декільком суддям. Проаналізовані рішення ЄСПЛ з цього питання нашою думкою про необхідність забезпечення більш високих стандартів для процедури вирішення питання про відвід суддів під час колегіального розгляду справи, якщо такий відвід заявлений декільком або всім суддям, що розглядають справу. Зважаючи на зазначене, на нашу думку, у процесуальних кодексах слід закріпити правило про те, що в разі, якщо за результатами розгляду питання про відвід колегія дійшла висновку про необґрунтованість заявлених відводів, то зазначене питання має передаватися на розгляд іншому складу суду, що забезпечить дотримання вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і вирішить питання щодо легітимності участі в розгляді питання щодо відводу суддів, яким було заявлено відвід у цій справі. У цьому контексті змін потребує кримінальне процесуальне законодавство.

Окремо в цьому контексті також слід звернути увагу на особливості механізму відводу суддів під час розгляду справи ВП ВС. Так, відповідно до ч. 6 ст. 40 ЦПК питання про відвід судді ВП ВС не передається на розгляд іншому судді й розглядається самою ВП ВС. Прикметно, що до змін, внесених відповідно до Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» № 460-IX від 15.01.2020, регулювання було дещо іншим, хоча питання про відвід судді ВП ВС так само було віднесене до компетенції ВП ВС, однак у розгляді питання про відвід не брав участі суддя, якому такий відвід заявлено. Отже, з 2017 року вже було змінено дві моделі вирішення питання про відвід судді ВП ВС: без участі судді, якому заявлено відвід, і за участі такого судді. На нашу думку, зважаючи на більшу кількість суддів ВП ВС, ніж у разі розгляду справ в апеляційній і касаційній інстанціях, більш обґрунтованим у цьому випадку видається перший підхід, коли суддя, якому заявлено відвід, не бере участі у вирішенні цього питання, що дозволяє забезпечити більші процесуальні гарантії. Водночас такий підхід навряд чи можна реалізувати в разі розгляду справ в апеляційній або касаційній інстанціях через меншу кількість суддів, коли усунення від голосування судді, якому заявлено відвід, може унеможливити ухвалення рішення у справі²⁰⁵.

205 Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. юрид. університет імені Ярослава Мудрого, 2021.

05

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Практика ЄСПЛ щодо тлумачення та застосування міжнародних стандартів неупередженості суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ є доволі детальною та може слугувати дороговказом для суддів та учасників справи під час застосування процедур відводу та самовідводу суддів. Водночас, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що національне законодавство та практика національних судів мають бути удосконалені в світлі вимог права на справедливий судовий розгляд. Проведене дослідження дозволяє надати такі рекомендації:

- удосконалити й уніфікувати нормативне регулювання підстав для відводу суддів у різних процесуальних кодексах відповідно до підходів, вироблених у практиці ЄСПЛ;
- застосовувати вироблені ЄСПЛ унормовані підходи у практиці національних судів щодо застосування суб'єктивного та об'єктивного критеріїв неупередженості суддів;
- закріпити процедуру відводу судді в КУпАП;
- уніфікувати процедуру відводу суддів у різних процесуальних кодексах шляхом закріплення норми щодо передання вирішення питання про відвід судді під час одноособового розгляду справи на розгляд іншому судді цього ж суду у всіх випадках, окрім тих, коли заява становить собою зловживання процесуальними правами та є явно необґрунтованою;
- уніфікувати процедуру розгляду заяви про відвід судді під час колегіального розгляду справи в різних процесуальних кодексах, щоб у разі заявлення відводу одному із суддів справа не передавалася на розгляд іншому судді цього суду, якщо колегія суддів дійшла висновку про відсутність підстав для задоволення відводу;
- уніфікувати процедуру розгляду заяви про відвід судді під час колегіального розгляду справи в різних процесуальних кодексах шляхом закріплення правила про те, що в разі заявлення відводу всьому складу суду або декільком суддям з колегії суддів з тих самих підстав справа в разі відмови колегії суддів у задоволенні заяви про відвід має передаватися на розгляд іншому складу суду;
- посилити відповідальність за зловживання процесуальними правами в разі заявлення безпідставних відводів;
- проводити систематичне навчання для суддів з питань суддівської неупередженості та процедури відводу судді в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ і практики ЄСПЛ.

